

KÖZLEMÉNYEK - SHORT COMMUNICATIONS

KÖZÉPSŐ VASKORI ÖNTŐFORMÁK ALSÓPÁHOKRÓL

HORVÁTH LÁSZLÓ

The finds and features of several archaeological periods were uncovered in 2009 during the salvage excavations preceding the construction of the Hévíz bypass of Road 76. Of these, roughly 110 features forming five distinct clusters were part of a Middle Iron Age open settlement. The two moulds made from local sandstone were used for casting bronze buttons or loop buttons and small bow brooches. One of the two bivalve moulds was strongly worn, while the other was semi-finished. The bronze workshop located in the middle of the settlement was made up of two buildings and their immediate vicinity. The bronze bars and rods were raw materials awaiting processing. The richly diverse material can be dated to the later 6th century BC (Ha D2): one portion is typical for the period's assemblages from Transdanubia, another can be linked to the Scythians, while a few artefacts reflect contact with the south-eastern Alpine region. The open settlement investigated at Alsópáhok is part of the Keszthely micro-region, where other sites yielding relics of bronze metallurgy have been found (Keszthely-Apátdomb, Keszthely-Fenekpuszta).

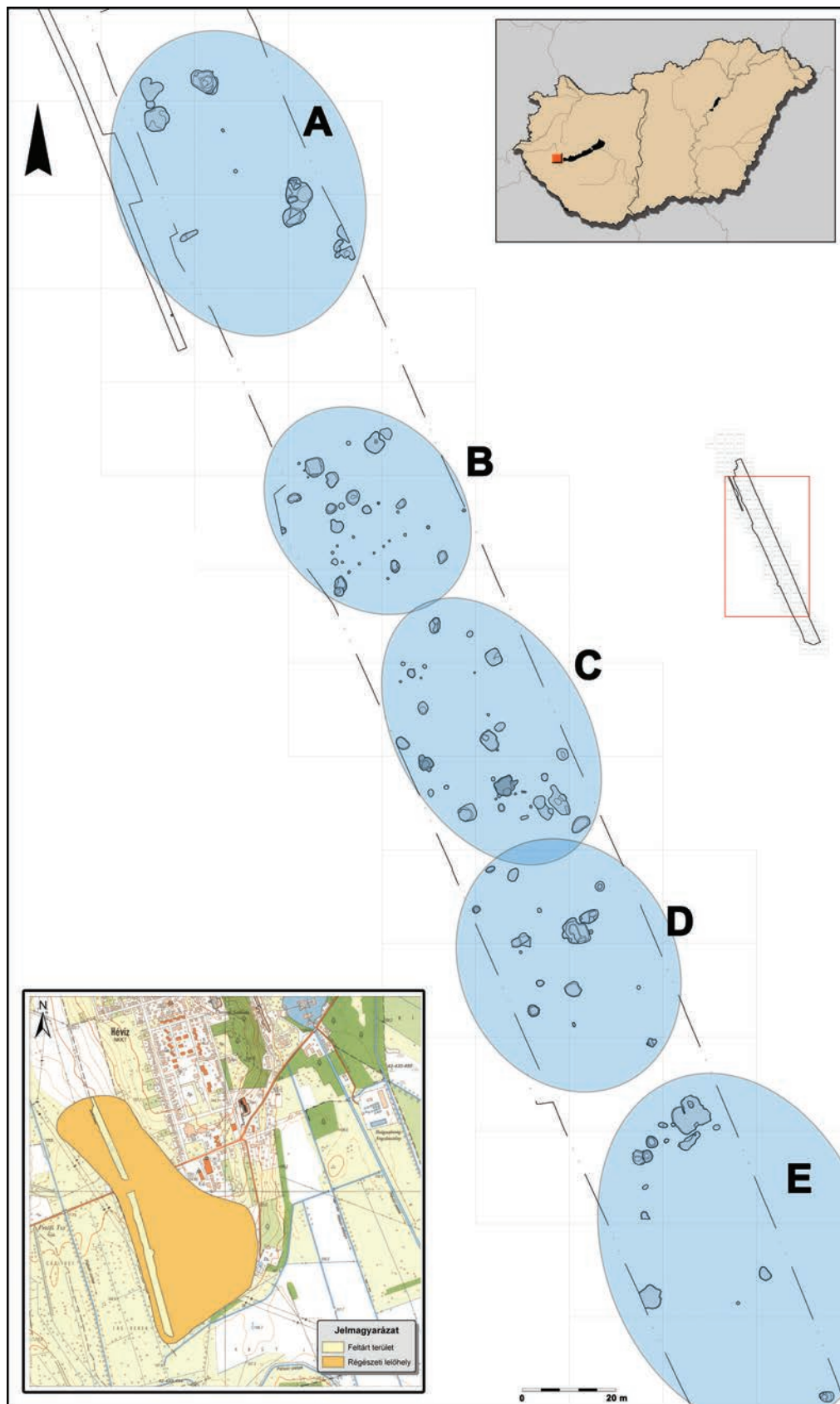
Keywords: Middle Iron Age settlement, moulds, bronze workshop on open settlement, local and imported artefacts

2009-ben a 76. számú főút Hévízt nyugatról elkerülő szakaszán megelőző ásatás során több korszak emlékei kerültek feltárássra, amelyek közül nagyjából öt elkülöníthető csoportban 110 objektum tartozik a középső vaskori síkvidéki településhez. A településen talált két, helyben bányászható homokkőből készült öntőforma bronzpitykék/gombok és kisívfibula öntésére szolgált. Az egyik kétoldalas forma teljesen elhasználódott, a másik viszont csak félig készült el. A bronzműves műhely a település közepén elhelyezkedő két épületben és közvetlen környékén működhetett. Hozzá tartozhattak a feldolgozásra váró nyers rudak/pálcák is. A sokszínű és gazdag anyag a Kr. e. 6. század második felére (Ha D2) keltezhető. Egy része a Dunántúlra jellemző, másik része a szkíta jellegű anyagi kultúrához köthető, míg néhány tárgy a délkelet-alpi régióval való kapcsolatra utal. Az alsópáhoki síkvidéki település a keszthelyi mikrorégióhoz tartozik, amelyen belül máshol is találtak bronzművességgel kapcsolatos emlékeket (Keszthely-Apátdomb, Keszthely-Fenekpuszta).

Kulcsszavak: középső vaskori település, öntőformák, bronzműves műhely, helyi és importtárgyak

☞ A kézirat érkezett: 2015. március 1.

Horváth László 2015. július 24-én elhunyt. A szerkesztőség ezúton is tiszteleg munkássága előtt. A szöveget utóbb Groma Katalin gondozta.

1. kép. Alsópáhok-Hévízdomb I. lelőhely topográfiai elhelyezkedése és középső vaskori településének alaprajza a jelenségek csoportjaival (A-E)

Fig. 1. Location of the Alsópáhok-Hévízdomb I site and plan of the Middle Iron Age settlement with the clusters of settlement features (A-E)

A tanulmány célja, hogy az Alsópáhokon feltárt, a kutatás számára fontos és ritka középső vaskori település kiemelkedő jelentőségű két tárgyát, a két öntőformát minél előbb közzétegyem, továbbá a fontosabb és keltező értékű leleteket is bemutassam a település valamelyest részletesebb ismertetésével és a rövid értékelésekkel együtt. A következő feladat a kerámiaanyag feldolgozása lenne. Mindezt elsősorban a terjedelmi korlátok indokolják. Nemrég sor került vidékünk első nagyobb és hiteles kora vaskori telepfeltárása (Letenye-Egyeduta) eredményeinek közzétételére, amelyben röviden felvázoltam Zala megye kora vaskori kutatásának helyzetét is.¹ Jelen kézirat befejezése előtt nem sokkal látott napvilágot Keszthely és környékének kora vaskori sírjait ismertető publikációm.² Mindezek talán mutatják, hogy az utóbbi években kismértékben sikerült elmozdítani a holtpontról környékünk kora vaskori kutatását.

A két középső vaskori öntőforma a 76. számú főút Hévízt nyugatról elkerülő, észak–dél irányú szakaszán, a 2009-ben végzett megelőző feltárás során került napvilágra. A lelőhelyet két külön számon tartják nyilván, attól függően, hogy a Hévíz települést Alsópáhokkal összekötő műút északi (Hévízdomb I. = 76. sz. főút 11. lelőhely) vagy déli felén (Hévízdomb II. = 76. sz. főút 12. lelőhely) helyezkedik-e el, ám a két lelőhely valójában egynek tekinthető (1. kép). A feltárásokat a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat II. számú Regionális Központja (Szombathely) végezte el a nyomvonalon, Tokai Zita Mária vezetésével. Az északi rész feltárására 2009. március 25. és július 28. között, míg déli felének kutatására 2009 második felében és 2010-ben került sor. Az ásatások munkálataiban konzulensként vettem részt.³

Hévízdomb I. lelőhelyen mintegy 430 m hosszúságú és átlagosan 34 m szélességű összefüggő terület (kb. 14 000 m²) kutatására nyílt lehetőség. A lelőhely kedvező földrajzi környezetben helyezkedik el: az egykori Balaton Hévízi-öblének északnyugati végénél, annak keleti partján. A Hévízdomb észak–déli lejtővel félszigetszerűen nyúlik be a hajdani Hévízi-öbölbe, kettéosztva az öblöt. Ebbe, a ma már elmocsarasodott lápos, vizenyős nyugati öbölbe folyt bele északról a Páhoki-patak. Árterét a keleti oldalon egy enyhébb lejtésű terasz, majd tovább kelet felé a Hévízdomb meredekebb része határolja. A teraszon lévő lelőhelyen több korszak településének nyomai kerültek felszínre, amelyek közül a korábbi korszakokhoz tartozó kultúrákat (újkőkori

Dunántúli Vonaldíszes Kerámia, középső rézkori Balaton–Lasinja- és késő bronzkori Halomsíros kultúrák) csak néhány szórványos objektum képviselte, míg a középső vaskori időszak, a késő császárkori és a késő népvándorlás kori települések jelenségei sokkal nagyobb számban fordultak elő. Így például a késő császárkorban egy északról kerítéssel lezárt területen egy villa rustica kő- és faépületei, gödrei foglalták el a területet. Az egyik kőépület maradványa már a másik lelőhely északi végénél, az Alsópáhokra vezető út déli oldalán található. A késő népvándorlás kori település is az északi lelőhelynél kezdődik, de jelenségei dél felé hosszan elnyúlva követik az árteret. Ezeken kívül a lelőhely északi végénél egy gazdag kora császárkori temető részletét is feltártuk.⁴ A középső vaskori település maradványai nagyrészt Hévízdomb I. lelőhely északi felén helyezkedtek el.

A középső vaskori település

A középső vaskori település utolsó északi és déli objektuma között a távolság 310 m, míg az egykori település szélességét nagyjából 80–100 m közötti értéknek tételezhetjük fel középmagasságban, ahol a jelenségek a legsűrűbben fordultak elő, és a domborzati viszonyok is megfelelőek lehettek. A település szorosan követhette az árteret ebben a nem túl széles sávban. A domborzati viszonyokat és az építmények sűrűségét figyelembe véve a középső vaskori településnek nagyjából felét sikerült feltárni. A lelőhelyen feltárt jelenségek száma összesen 1094 volt – ez 833 objektumot jelentett. Ezek közül mintegy 110 objektum tartozik biztosan a középső vaskori településhez, és a bizonytalan korúak között is lehet vaskori eredetű. A települési maradványok a feltárt terület különböző részein eltérő intenzitással helyezkedtek el. Az objektumokat ábrázoló összesítő térképen világosan látszik, hogy azok nagyjából öt csoportot alkotnak (A–E csoport) (1. kép). Természetesen vannak olyan objektumok, amelyek szórtabb elhelyezkedésükkel távolabb vannak a csoport centrumától. Az objektumok egyenletes eloszlása a település három középső csoportjánál a legjellemzőbb. Az északi (A) és a déli (E) csoportnál a köztük lévő távolság nagyobb, de a többi résztől így is elkülönülnek.

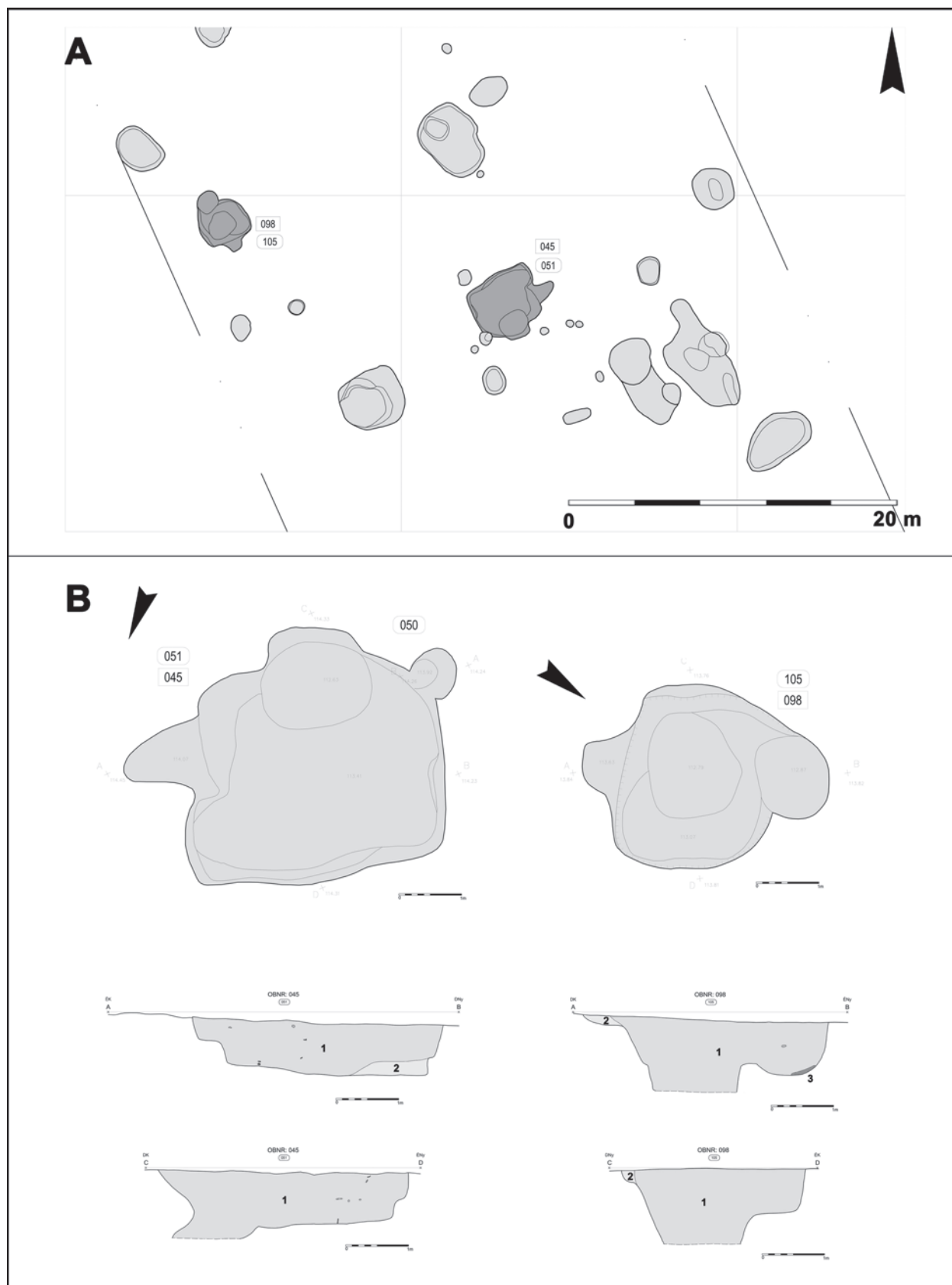
A feltárt terület eléggé színes képet nyújt: van köztük félig földbe mélyített ház/műhely, cölöpszerkezetű földfelszíni ház, épített tűzhely, ter-

¹ HORVÁTH 2012, 133.

² HORVÁTH 2014.

³ TOKAI 2012.

⁴ TOKAI 2012; HORVÁTH et al. 2012.

2. kép. Alsópáhok-Hévízdomb I. A: A középső vaskori település alaprajzának részlete a két műhellyel (45. és 98. objektum), ahonnan az öntőformák előkerültek; B: A két műhely alaprajza és metszetei

Fig. 2. Alsópáhok-Hévízdomb I. A: Detail of the plan of the Middle Iron Age settlement with the two workshops (Features 45 and 98) from which the moulds were recovered; B: Plan and sections of the two workshops

ménytároló verem, cölöphely, különböző funkciójú gödrök, de a rendeltetés sokszor kérdéses.⁵ A kísérő leletek hiánya miatt néhány esetben a datálás sem volt egyértelmű, csupán a közvetlen környezet utalt a biztosan keltezhető objektummal való kapcsolatra. A 110 középső vaskori objektum feltételezhető megoszlása: 22 félig földbe mélyített ház/műhely (10, 18, 19, 34, 45, 65, 98, 105, 114, 123, 125, 147, 159, 161, 162, 214, 259, 324, 412, 483, 820, 829. obj.);⁶ egy nagyméretű földfelszíni, cölöpszerkezetes ház (172. obj.); egy külön tetővel fedett verem (53. obj.); 15 terménytároló verem, többségük méhkas alakú (13, 22, 39, 43, 108, 166–168, 171, 184, 227, 228, 266, 305, 420. obj.). A bizonytalan funkciójú gödrök száma 45; rendszert nem alkotó cölöphely 22; szabadban épített tűzhely/kemence pedig négy.

A felsorolt jelenségek közül a legfontosabb építmény a B csoportban elhelyezkedő, cölöpszerkezetű hosszúház (172. obj.), a 16,5×6,6 m alapteretű „palota”. Ez az egyetlen ilyen jellegű épület a település feltárt részén, így valószínűleg a település életének központja lehetett. A félig földbe mélyített házak/műhelyek többé-kevésbé lekerekített sarkú négyzet alakúak. A kisebbek alapterülete 10–11 m², a legnagyobbaké 31 m², míg az átlagosaké 25 m² körüli. Hossztengelyük általában ÉK–DNy, tehát merőlegesek az itteni, döntően északi szélirányra. Több esetben sikerült megfigyelni a tetőzetet tartó cölöpök helyét is, ezek elhelyezkedése nagyon változatos. Van köztük olyan, amelyiknél középen csak egy cölöp tartotta a tetőzetet, de előfordult, hogy a bejáratnál fedett előtér vagy kívülről egy fészerszerű rész is csatlakozott a ház oldalához. Ezek az épületek (lakóház/műhely) mindegyik csoport területén előfordulnak (A csoport: 10, 65, 114, 123, 125, 147; B csoport: 159, 161, 162, 820 és a 172. számú hosszúház; C csoport: 18, 19, 22, 34, 45, 58, 98, 105; D csoport: 214, 259, 324; E csoport: 412, 483, 829). A házak mellett elhelyezkedő veremek száma a B csoportnál öt (13, 166, 167, 171, 184), a C csoportban négy (39, 43, 53, 108), a D csoportban ugyanennyi (227, 228, 266, 305), az E csoportnál egy (420), míg az A csoportban nem került napvilágra verem.

Mindkét öntőforma a C csoport területén került elő, mégpedig nagyjából a csoport közepén, egymás mellett, egymástól csupán 13 m-re lévő műhelyekből (45. és 98. obj.) (2. kép A).

Az erősen elhasznált öntőforma (Katalógus: 1) a 45. objektumban volt, amely egy félig földbe mélyített, lekerekített sarkú téglalap alakú épület, szinte függőleges oldalainál keskeny padkával (2. kép B).⁷ Félköríves bejárata a keleti oldalon lehetett. Alja lapos, déli részén azonban erősen lemélyed, és itt a magasan jelentkező talajvíz miatt még szivattyúzás mellett sem tudunk lejutni az objektum aljáig. Hossztengelye ÉK–DNy irányú, mérete: 525×400 cm, relatív mélysége közepén 75 cm (113,41 m B. f.). A déli oldal külső részén, az épület hossz tengelyével párhuzamosan öt cölöphely (30–32, 49, 50. obj.) sorakozik, amelyek funkciójára több magyarázat is kínálkozik, de mindenképpen kapcsolatban kellett lenniük az épülettel. A műhely ÉNy-i sarkánál egy külső, tapasztott aljú tűzhelyet figyeltünk meg (41. obj.). Az innét származó leletek között egy ötvösszerszám (Katalógus: 3) is volt, bizonyítva, hogy az öntőforma nem véletlenül itt látott napvilágot, és valóban műhelyként használhatták az építményt.

A félig kész öntőforma (Katalógus: 2) az előző műhely maradványától ÉNy-ra fekvő 98. objektumból került napvilágra (2. kép B). A jelenség szabálytalan alakú; a középső, nagyjából erősen lekerekített sarkú négyzet alakú részéhez északon és délen egy-egy félköríves kiugrás csatlakozik. Északi részén egy lépcső után meredeken lefutó az oldala, míg a déli kiugrásnál ívelt, kissé teknős aljú (szinte ülőhelyszerű). A magasan jelentkező talajvíz miatt a déli részen sajnos itt sem tudtuk elérni az objektum alját. Hossztengelye ÉNy–DK irányú, mérete: 395×290 cm, relatív mélysége közepén 120 cm (112,79 m B. f.). Az épület bejárata az északi végénél lehetett.

Az Alsópáhokon feltárt középső vaskori település jelenségeinél megfigyelt öt csoport a településen belül kialakult gazdasági-társadalmi szerveződés jele lehet. A Dunántúl síkvidéki lelőhelyein a korábbi ásatások, leletmentések legtöbbször csak kis terület feltárására szorítkoztak, így nem nyújthattak adatokat például a településszerkezetre vonatkozóan (pl. Koroncó,⁸ Pilismarót,⁹ Csöngye,¹⁰ Kajárpéc¹¹). Az utóbbi évtizedekben a nagyobb beruházásokat megelőző, nagy felületű feltárásoknak köszönhetően ez a helyzet megváltozott. Az információk megszáporodtak, ezt azonban sajnos nem követte a részletesebb publikációk számának növekedése. Meg

⁵ Az objektumok rendeltetésének tisztázását az is nehezítette, hogy egyes esetekben csak az objektum felét sikerült feltárni, mivel többi része kívül esett a nyomvonalon.

⁶ A megjelölt objektumok fele csak feltételeken sorolható ebbe a csoportba.

⁷ A műhelyekből felszínre került leleteket a Katalógusban soroljuk fel.

⁸ MITHAY 1970.

⁹ WOLLÁK 1979.

¹⁰ FEKETE 1988.

¹¹ NÉMETH 1996.

3. kép. Alsópáhok-Hévízdomb I. A bronzművesség emlékei. 1a-f, 2a-d: öntőformák; 3a-b: ötvösszerszám/sablon; 29-32: nyers bronzpálcák (különböző lépték)

Fig. 3. Alsópáhok-Hévízdomb I. Relics of bronze metallurgy. 1a-f, 2a-d: moulds; 3a-b: metalworking tool/model; 29-32: raw bronze rods (different scales)

kell jegyeznünk azt is, hogy a Hallstatt-kultúrába sorolható síkvidéki települések száma nem gyarapodott olyan mértékben, mint általában a többi korszakoké. A jelenlegi adatok többnyire csak a rövid ásatási beszámolókból származnak. Természetesen akadnak ellenpéldák is, amikor a nagyobb felületű feltárás befejezését követően nem sokkal már közzéteszik a részletes eredményeket (pl. Sé-Doberdó,¹² Letenye-Egyeduta¹³). Gyakran a lelőhelyen előkerült fontosabb leletek, leletcsoportok, egyéb összefüggések adják a publikációk témáját (pl. Sopron-Krautacker,¹⁴ Szajk,¹⁵ Vát,¹⁶ Ikervár¹⁷). Jelen tanulmány is ezek közé tartozik. Magyarország eddig feltárt egyik legnagyobb lelőhelyének, Ménfőcsanak-Szeles-dűlő több korszakos lelőhelyének 2009 és 2011 között előkerült kora vaskori anyagát Ilon Gábor ásatásvezető közlése szerint Durkovic Éva dolgozza fel monografikus formában. A szintén hatalmas felületű Balatonboglár-Berekre-dűlő és az azt határoló Jamai-patak másik oldalán lévő Ordacsehi-Kistöltés lelőhelyek¹⁸ kora vaskori telepfeltárásának feldolgozása az ásatásokat vezető Honti Szilvia tájékoztatása szerint Jáky András feladata lesz.

A fentiekből következően nehéz párhuzamot találni az Alsópáhokon megfigyelt csoportos elrendezésű településszerkezethez. Néhány példa azonban arra utal, hogy ez nem egyedi jelenség, sőt talán ez lehetett az általános. A különböző rendeltetésű építmények helyének kijelölését egy-egy településen különböző rendező elvek irányíthatták. Ikervár esetében arra a következtetésre jutottak, hogy elkülöníthetők egymástól a tisztán lakófunkciójú területek, a temetkezési helyek, valamint egy 300–400 m² nagyságú „szakrális” tér.¹⁹ Sopron-Krautacker lelőhelyen feltételezik, hogy az I–II. fázisban (Ha D2–3) a lakó- és gazdasági egységek („Hofgruppen”) együttese alkotta a települést – erre utalhat a néhol megfigyelhető kerítésárok is.²⁰ Budapest délnyugati részén, a Tóváros lakópark építését megelőző, 2003–2004-ben végzett ásatás során ugyancsak csoportos elrendezésű kora vaskori települést tártak fel, ahol nagyjából 40–70 m-es üres részek voltak a különböző funkciójú jelenségekből álló

csoportok között.²¹ A legjobb párhuzamot az alsó-ausztriai, a Duna és a Lajta között, a Kalenderberg-kultúra centrumában fekvő Göttlesbrunn kora vaskori (Ha C1/2–D1) települése kínálja: nyolc csoportot („Wohn- und Wirtschaftseinheiten”) lehetett elkülöníteni, egy-egy csoporton belül különböző funkciókkal.²² A kétfázisú kora vaskori (Ha C2/D1) michelstetteni településnél szintén lakóegységeket („Wohneinheit”) alkothattak a kétszintes, pincével is rendelkező lakóépületek és a különböző rendeltetésű gödrök.²³ E kora vaskori településszerkezetek többek között rávilágíthatnak a társadalmi-gazdasági viszonyokra, a kis- és nagycsaládok gazdasági életben betöltött szerepére, a munkamegosztásra, a tulajdonlás milyenségére stb. A kutatás helyzete akkor lenne igazán ideális, ha egy-egy település teljes feltárásának eredményeit természettudományos vizsgálatokkal is kiegészítve adnák közre, mint ahogyan az a michelstetteni²⁴ és a rosoldolfi²⁵ kelta települések esetében történt. Ugyanez a példamutató törekvés tapasztalható az ikervári vaskori bronzkincs előzetes közlésénél.²⁶

A bronzművesség emlékei

Az alsópáhoki középső vaskori település leletei közül a két öntőforma (Katalógus: 1–2) és egy ötvösszerszám (Katalógus: 3) tartozik egyértelműen a bronzművesség emlékei közé. Ezeken kívül egy ólomdarab (Katalógus: 34) a bronz előállításánál kaphatott szerepet, míg két négyzet keresztmetszetű és kalapált felületű bronzpálcátörödé (Katalógus: 29) és néhány hasonló bronztörödé (Katalógus: 30–32) esetében elsősorban feldolgozandó nyersanyagra gondolhatunk. A bronzolvadék (Katalógus: 33) mint melléktermék, hulladék is kapcsolható a fémművességhez.

Öntőformák (Katalógus: 1–2; 3. kép 1a–f, 2a–d)

A két öntőformában nem karakterisztikus, könnyen keltezhető tárgyakat öntöttek bronzba. Jelentőségük elsősorban abban áll, hogy egy újabb síkvidéki település csatlakozott azoknak a lelőhelyeknek a sorához, ahol fennmaradtak a fémművesség egyértelmű nyomai a középső vaskorból. A kétoldalas öntőforma (Katalógus: 1)

¹² GÁL–MOLNÁR 2004.

¹³ HORVÁTH 2012.

¹⁴ JEREM 1984; SCHWELLNUS 2009; SCHWELLNUS 2010; SCHWELLNUS 2011.

¹⁵ GÁTI 2009.

¹⁶ MOLNÁR–FARKAS 2010; MOLNÁR–FARKAS 2011.

¹⁷ NAGY et al. 2012a; NAGY et al. 2012b.

¹⁸ HONTI et al. 2007, 167–183; KULCSÁR 2007, 185–195; NÉMETH 2007, 36.

¹⁹ NAGY et al. 2012a, 99–100; NAGY et al. 2012b, 32.

²⁰ SCHWELLNUS 2011, 369, Abb. 2B.

²¹ HORVÁTH et al. 2004, 207–208; TEREI et al. 2005, 196–197.

²² GRIEBL 2004, 131–135, 203, Abb. 55.a.

²³ PREINFALK 2012, 103 skk., Abb. 33–34.

²⁴ LAUERMANN 2010.

²⁵ HOLZER et al. 2009.

²⁶ NAGY et al. 2012a; NAGY et al. 2012b.

erősen elhasznált állapotú, míg a másik egy félig kész, munka alatt lévő darab volt (Katalógus: 2). Az utóbbi állapotából következik, hogy ezt az öntőformát az alsópáhoki településen kezdték készíteni, mégpedig a helyben található réteges, felső-pannon homokkő felhasználásával, és nem máshonnan került ide, esetleg mint vándorló ötvös leendő eszköze. A régebbi öntőformával is van kapcsolata, tudniillik mindkettőben méretükben ugyan kissé különböző, de tüskés, kónikus gombokat, (tutulus alakú) pitykéket lehetett bronzba önteni – mintha az elhasznált helyett egy új elkészítése vált volna szükségessé. Ebből pedig nyilvánvaló, hogy a pitykéknél valószínűleg jó piaca lehetett, volt rájuk kereslet.

A régebbi öntőforma kétoldalas (Katalógus: 1; 3. kép 1a–f). Egyik oldalán a már említett pitykét lehetett előállítani úgy, hogy a pityke alsó részét, vagyis a felvarráshoz szükséges kengyelt, fület az öntőforma másik felében önthették ki. Ezeknek a mérete olyan kicsi (Á: 0,88 cm), hogy csak egyszerű kengyellel, fülel képzelhető el az alsó részük. Lehetséges, hogy először egy félkörív alakú részt öntöttek egybe a tüskés felső felével, és csak ezután alakíthatták ki lyukasztással és reszeléssel a hátsó oldalon lévő fület. Ennek rekonstrukciós rajzát is bemutatjuk (3. kép 1f), amelynek formáját plasztilin segítségével határoztuk meg. Másik oldalán egy közepméretű (Á: 3,4 cm) karikát és minden valószínűség szerint egy kisívfibulát önthettek ki. A fibulánál az öntés után kalapálással kellett tovább alakítani a kívánt formát, a tűtartót és a rugószerkezetet. Az erősen sérült felületből annyi látszik, hogy a fibula kengyele nagyjából kör átmetszetű lehetett, és végei felé kissé elkeskenyedhetett, valamint a fibula lábának (?) belső oldala a kengyel külső vonalától mintegy 3,9 cm hosszúságig követhető. Lehetséges, hogy a fibula tűjét külön kellett a kengyelhez rögzíteni egy szegeccsel, hasonló módon, mint a Katalógusban 11. szám alatt szereplő fibulánál. Ugyanez elképzelhető úgy is, hogy a most lábnak, tűtartónak vélt rész valójában a tűt jelenti, a kengyeltől kiinduló másik részt, ebben az esetben a tűtartót pedig kalapálással alakíthatták ki. Ennek ellentmond, hogy a kengyelhez itt nem csatlakozik kialakítható további nyúlvány, vagyis az elsőként leírt variációt tartjuk valószínűbbnek.

A félig kész öntőforma (Katalógus: 2; 3. kép 2a–d) elkészítését nem a logikusnak tűnő sorrendben végezték. Első lépésként ugyan kialakították a főcsatornát és a belőle kiágazó oldalcsatornákat, ezt azonban nem követte a pityke tüskéinek kifúrása minden oldalánál. A főcsatorna egyik oldalán négy helyen – „rendszerető” módon, egymást követő sorrendben –, a másik

oldalon pedig nem egymás mellett lévő két helyen folytatták ezt a munkát. Ezután a másik soránál, az első lyuknál alakították ki a végső formát, a korongos alapot. Ez valamivel nagyobb (Á: 1,02 cm), mint a másik öntőformában lévő pitykék, gombok öntésére szolgáló korongok mérete, a korongból kinövő tüske pedig sokkal szélesebb, zömökebb forma (3. kép 2d). A félig kész öntőformán még csak két illesztőlyukat készítettek el a kialakítás abbahagyásakor.

A bronzgombok/pitykék a bronzkorban és a Hallstatt-kultúra idején különböző nagyságban és formában meglehetősen gyakoriak.²⁷ A nagyobb méretű példányokat a lószerszámzat részeként is szokták értelmezni. A kis falerák esetében, amelyek átmérője néha 2 cm-nél is kisebb, felvetődhet, hogy inkább a viselethez tartozhattak, vagyis sokszor nehéz eldönteni az ilyen leletek funkcióját.²⁸ Az alsópáhoki öntőformákban kiönthető bronzgombok/pitykék mérete olyan kicsi, hogy használatukat a viseletnél csak a felvarráshoz szükséges kis alsófüllel, kengyellel együtt tudom elképzelni: a ruházat nyílásainak zárásánál vagy különböző mintákat alkotva a díszítésénél, esetleg öveknél. Felső részük csak megközelítőleg hasonlít a bronzkori tutulusok formájához.²⁹ A kora vaskori emlékek között analógiaként a lószerszámoknál előforduló, hegyes-kúpos gombok vagy szíjelosztók jöhetnek számításba („spitzkegelige Ringfuß- vagy Quadratfußknöpfe”), de azok mérete nagyobb – átmérőik általában 2–3 cm körüliek –, és az alsó részükön áttört kör vagy négyzet alakú lábbal rendelkeznek.³⁰ Ilyen típusú kúpos gombokat és szíjelosztókat elsősorban az Alpok északi lábánál ismerünk lótemetkezésekből (Oberpfalz, Cseh- és Dél-Bajorország), de lószerszám-funkció nélküli, hasonló gombok egyszerű kengyellel más jellegű sírokból is előkerültek.³¹ A Dunántúlról és a délkelet-alpi térségből, temetkezésekből szintén napvilágot látott néhány példány.³² Az ilyen leleteket a Ha C1–C2/D1 periódusokra keltezük,³³ azonban például Magdalenska gorában fia-

²⁷ Pl. MOZSOLICS 1967, 93–94; MOZSOLICS 1973, 68–69; MOZSOLICS 1985, 71–72.

²⁸ METZNER-NEBELSICK 2002, 303.

²⁹ Pl. MOZSOLICS 1967, 85; MOZSOLICS 1973, 67–68; MOZSOLICS 1985, 72.

³⁰ METZNER-NEBELSICK 2002, 316, Abb. 139A, VI.a típus.

³¹ TERŽAN 1998, 515, 538, Taf. 3.2 (Retz, Alsó-Ausztria); METZNER-NEBELSICK 2002, 316; HELLMUTH 2006, Abb. 14.8 (Cristești, 9. sír, Románia). A Vekerzug-kultúra területéről (Chotín/Hetény IB temető 44/1961. sír): KOZUBOVÁ 2011, Obr. 4.12–12a.

³² METZNER-NEBELSICK 2002, 317.

³³ METZNER-NEBELSICK 2002, 316–318, Abb. 78: Keramik-Horizont IIIb–IV.

talabb időszakból („Serpentine Fibulae phase”), kígyófibulával kezelt sírból is előkerült.³⁴ Az alsópáhoki öntőformákban kiönthető gombok utánozhatták ezeket az eredetileg lószerszámokhoz tartozó vereteket, díszeket. A Dunántúlról eddig még nem ismert az Alsópáhokon gyártott gombokhoz/pitykékhöz hasonló lelet, ez azonban nem meglepő, hiszen rendkívül kevés temetkezés ismert a Ha D2 periódusból, abból az időszakból, amelyre az alsópáhoki települést keltezem.

Ötvösszerszám/sablon (Katalógus: 3; 3. kép 3a–b)

Véleményem szerint az Y alakú, de ívelt szárú, öntött bronzeszköz a bronzfibulák kengyelének kialakításánál játszott szerepet sablonként. A félig formára kiöntött vagy kikalapált bronzszalagot, -rudacsát, -palcát belehelyezték a félköríves sablonba, majd kalapálással, trébeléssel érték el a kívánt alakot. Hasonló, további feldolgozásra váró palcsát, töredékeket találtunk a feltárás során (Katalógus: 29–32). A sablon félkörívének nagysága megfelel a kisívfibulák kengyelméretének; két, ellapított vége között a távolság 2,7 cm. Két oldalán hosszanti irányban keskeny, lapos sáv határolja a két, félköríves keresztmetszetű bordát, amelyeket középen egy keskeny árok választ el egymástól. Ennek a feltevésnek az a „szépséghibája”, hogy az általunk ismert szakirodalomban eddig még nem találtunk hasonló keresztmetszetű fibulát ebből a korszakból. Ez azonban nem zárja ki a feltételezést, hogy ilyen funkciója lehetett ennek az eszköznek. Logikailag az is lehetséges, hogy ebben a sablonban még nem készítettek fibulát, hiszen például az egyik öntőminta is csak félig volt kész.

Az eddigi adatok szerint a Dunántúlon a középső vaskorból bronzműves műhelyek emlékei (öntőformák, félkész termékek, ötvösszerszámok, sablonok, nyersanyagok) nemcsak az erődített, magaslati településekről kerültek felszínre – így a veleimi Szent Vidről, Sághegyről,³⁵ Nagyberki-Szalacsckáról,³⁶ valamint az egyelőre csak feltéte-

lezett Szárazd-Regölyről³⁷ –, hanem egyre több síkvidéki településen is előfordulnak ilyen jellegű leletek (7. kép 2). Az utóbbiak közül legrégibbről az egykori Balatonba félszigetszerűen benyúló kis dombháton elhelyezkedő Keszthely-Apátomb települését ismerjük,³⁸ ahonnan kisívfibulák öntőformái, hárombütykös kisívfibula félkész darabjai ismertek.³⁹ A Keszthely-Fenekpusztán talált félkész dragofibula (?) valószínűleg egy helyben működő műhelyre utalhat.⁴⁰ Ezeken kívül jelen tanulmány tárgya, az alsópáhoki középső vaskori síkvidéki település bronzműves műhelye is a Keszthely környéki mikrorégióhoz kapcsolódik. Ikerváron egy ötvös kincslelete került elő a nagyobb település és temetkezés jelenségei mellett,⁴¹ míg Sopron-Krautacker lelőhelyen egy öntőforma tartozhat az ilyen korú bronzműves műhelyhez.⁴² Mindezek az adatok bizonyítják, hogy síkvidéki településeken is folytattak bronzművességgel kapcsolatos tevékenységet, még ha nem is olyan mértékben, mint a nagy, magaslati ipari központokban.⁴³ Az alsópáhoki körülményekből arra is következtetni lehet, hogy itt nem vándorló ötvös-ről van szó, hanem helyben lakó iparosról/iparosokról, aki/akik a középső vaskorban a Keszthely környékén koncentrálódó Balaton-parti síkvidéki településeken, a fenékpusztai átkelőhely vonzáskörzetében működtek.

A fontosabb és keltező értékű leletek

Fibulák

A keltezésnél természetesen a divatra leginkább reagáló fibulák nyújtották a legnagyobb segítséget. Szerencsés körülménynek mondható, hogy az ásatás során aránylag nagyszámú ép vagy csak kismértékben hiányos példány (6 db) és néhány töredék is felszínre került.

Kígyófibulák töredékei (Katalógus: 8–10; 4. kép 8–10; 6. kép 8)

A keltezés szempontjából talán ezek a legfontosabb leletek. Alsópáhokon három kígyófibula töredéke látott napvilágot. Ezek közül az egyik csaknem teljesen ép, csupán a tűje hiányzik a ko-

³⁴ TECCO HVALA 2012, 161, fig. 61.8. A stičnai ún. „Panzergrab” Ha C1 periódusra datálható (TERŽAN 2010, Abb. 42) bronzgombjai némileg hasonlítanak az alsópáhokiakhoz, de ezekről kiderítették, hogy tévesen kerültek a síregyüttesbe. Eredetileg a Golek pri Vinici lelőhelyen végzett ásatásból származnak, és a késő La Tène-időszakra keltezhetők, női bőrovek díszítésére szolgáltak. Ezek a gombok kupola vagy kónikus alakúak, középen egy kiemelkedő szemölccsel, alul egyszerű füllel („Vinica-típus”) (LAHARNAR 2009, 105, Fig. 10; Božić 2009, 76, Fig. 6; Božić 2010, 161–162, Abb. 3.1).

³⁵ FEKETE 1985, 87; JEREM 2003, 191.

³⁶ FEKETE 1985, 87.

³⁷ SZABÓ-FEKETE 2011, 38.

³⁸ MRT 1, 91–92; FEKETE 1985, 87; JEREM 2003, 191.

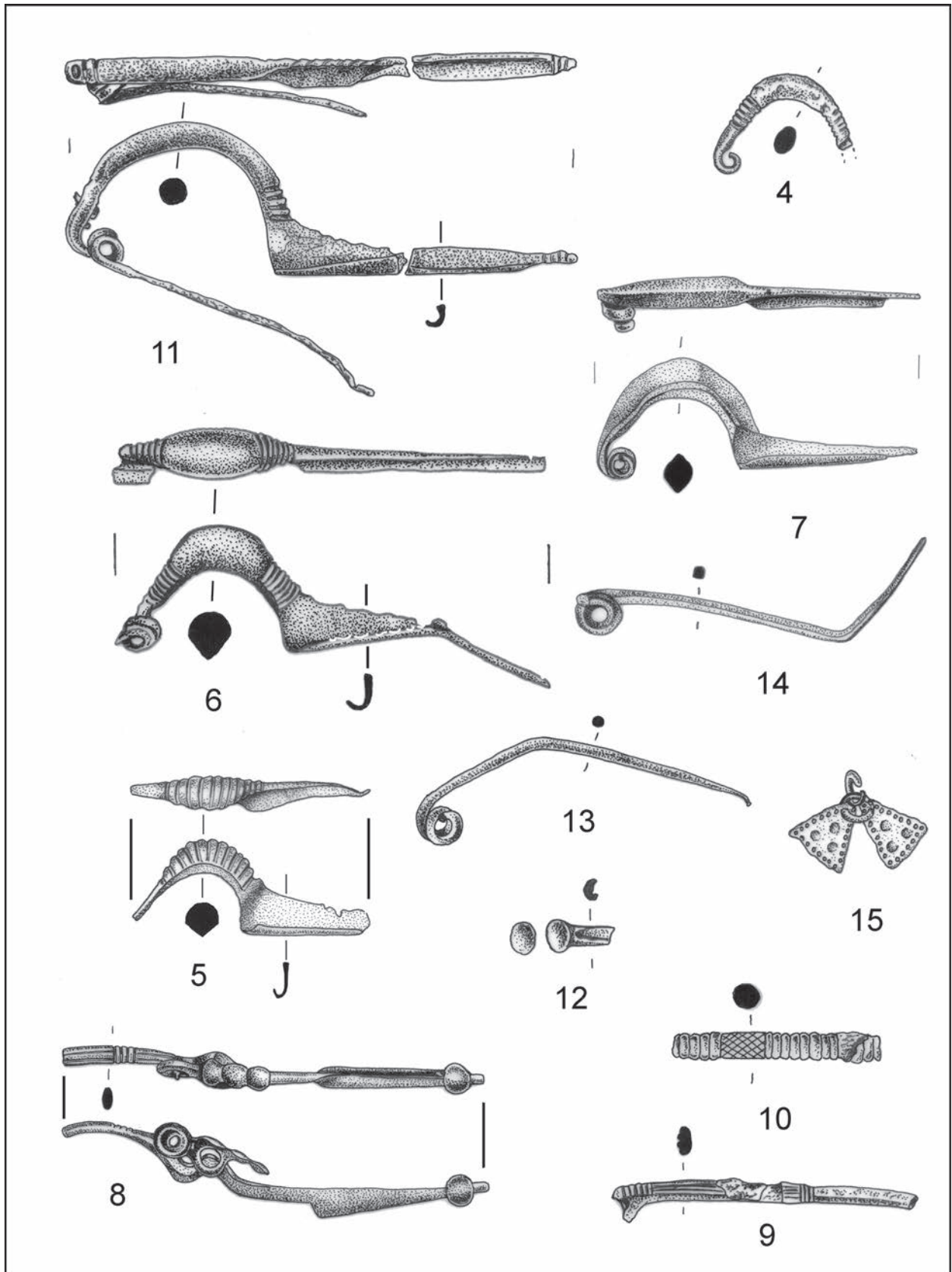
³⁹ FEKETE 1985, 79, 83, 10. kép 4–5, 12. kép 2–3; FEKETE 1986, 257, Abb. 7.4–5, Abb. 9.2–3.

⁴⁰ FEKETE 1983, 133, Abb. 5.2.

⁴¹ NAGY et al. 2012a; NAGY et al. 2012b.

⁴² SCHWELLNUS 2011, 365, Abb. 6C.

⁴³ Hasonlóan vélekedik: JEREM 2003, 191.

4. kép. Alsópáhok-Hévízdomb I. Bronzfibulák és töredékeik (különböző lépték)

Fig. 4. Alsópáhok-Hévízdomb I. Bronze brooches and their fragments (different scales)

ronggal (Katalógus: 8; 4. kép 8; 6. kép 8). A másik két töredék egy hasonló típusú kígyófibula gazdagon díszített kengyelrésze (Katalógus: 9–10; 4. kép 9–10). Az utóbbiak egyikén megmaradt a kengyel hullámvonalas indítása, az egyik könyök (4. kép 9). Lehetséges, hogy egy kis töredék, egy nagy gombos lábvég (Katalógus: 12; 4. kép 12) szintén a kígyófibulákhoz tartozott. A kígyófibulákkal foglalkozó terjedelmes szakirodalomban⁴⁴ a két legújabb publikáció szerint az alsópáhoki kígyófibula-töredék a Nascimbene I. 2. A/A1. típusba,⁴⁵ illetve Sneža Tecco Hvala V. típusába⁴⁶ tartozik. Ennél a típusnál a kengyel egyik könyökét átfúrták, és a két, alul kétkarikás kiképzésű háromkorongos szárnyat egy nittszeggel erősítették a vésett díszű kengyelhez (4. kép 8; 6. kép 8). A két szárny így mozgatható volt. A kengyelt és a visszahajló lábat egy védőkorong („Faltenwehr”) választja el egymástól, amelynek a viseletnél az elcsúszást akadályozó funkciója is volt. Ez a rész hiányzik az alsópáhoki példánytól. A típus a Kr. e. 6. század második negyedében jelenik meg Szlovéniában, ahol a század második felében egyre gyakoribb, néhány példány pedig még az 5. század elején is előfordul leletegyüttességekben.⁴⁷ Tecco Hvala kidolgozta a kígyófibulák fejlődési fázisait a délkelet-alpi térségben, ahol ezeket a helyi típusokat készítették. Az alsópáhoki darab e szerint a második generációba sorolható (IV–VI. típus).⁴⁸ A délkelet-alpi régióban, pontosabban Dolejnskában a Kr. e. 6. század elejétől a korábbi, csónakfibulával jellemzett horizontot a kígyófibula periódusa követi, majd a Certosa-szakasz első fázisával zárul ez a század.⁴⁹ Kígyófibulánk és alig eltérő variánsainak (Nascimbene I. 2. típus) száma eléri a kétszázat. Legnagyobb számban a *Caput Adriæ* körül koncentrálnak. Nagyon sok lelőhelye van Sveta Lucija és Dolejnska vidékén, a magas Friuliban, Kelet-Venetóban, Bellunesében és az Altino lagúna területén. Ezen a tömbön kívül előfordult még Veneto sík részén (Este), Trentinóban (Mechel és Rasun), az Alpok északi részén (Hallstatt, Gurina, Gracarca) és a Balkánon (Donja Dolina) (7. kép 1).⁵⁰

Az alsópáhoki példányok az egyedüli ilyen típusú kígyófibulák a Dunántúlról, és egyértelmű,

hogy a délkelet-alpi régióból importként kerültek vidékünkre. A Kárpát-medencében az Alföldön egy gazdag szkíta női sírban (Algyő, 46. sír) feküdt egy négykorongos szárnyakkal díszített kígyófibula,⁵¹ amely a Nascimbene I. 3. A típust képviseli.⁵² Kemenczei Tibor véleménye szerint ez a sír nem lehet fiatalabb a Kr. e. 6. századnál: az alföldi szkíta kor első szakaszához tarthat.⁵³ Alexia Nascimbene ezt a kígyófibula-variáns is az I. 2. A/A1. típusához hasonlóan kezeli (főleg a Kr. e. 6. század második fele). Elterjedésének központja Dolejnska és Sveta Lucija Szlovéniában.⁵⁴ Egy másik kígyófibula-töredék is ismert a Kárpát-medencéből, egy kisalföldi (Chotín/Hetény SK) hamvasztásos sírból, amely egy korai dobfibulával („Paukenfibel”) együtt került elő.⁵⁵ A kígyófibula típusát akkor nem lehetett megállapítani, mivel csak a kengyel egyszerű hullámvonalas része maradt meg. Azóta azonban, a lelet újbóli vizsgálata után kiderült, hogy a kengyel egyik könyöke átfúrt, tehát nagyjából az alsópáhokihoz hasonló variánsról van szó, amely azzal egykorú lehet.⁵⁶ A típusba sorolás bizonytalansága miatt a chotíni töredéket nem jelöltük elterjedési térképünkön (7. kép 1).

Kisívfibulák

A kisívfibulákon belül három csoportot különböztethetünk meg.

a) Három fibulára (Katalógus: 4, 6, 11; 4. kép 4, 6, 11; 6. kép 4, 6, 11) jellemző a végein bordákkal díszített, tömör kengyel és a hosszú láb, a tűtartó. Csak az egyik láb vége maradt meg: ez profilált kis gomb. Minden valószínűség szerint a másik kettő is hasonló kiképzésű lehetett. A kengyelek más-más keresztmetszetűek: kis átmérőjű kör (Katalógus: 11; 4. kép 11; 6. kép 11), ovális (Katalógus: 4; 4. kép 4; 6. kép 4), a harmadiké pedig vastagabb, felső fele ívelt, alsó fele V alakú (Katalógus: 6; 4. kép 6; 6. kép 6). Mindhárom a sanguisuga-fibulák csoportjába tartozik. A tipológia szerint a csónakfibulákból (navicella-fibula) fejlődtek ki, és a dunántúli műhelyek kedvelt ékszertípusai voltak a 6. században („a” típus).⁵⁷ A hasonló, jól keltezhető észak-itáliai (Este,

⁴⁴ PI. TERŽAN 1990, 223, Karta 20; ELES MASI 1986, 241–242, T. 188, 2519–2521.

⁴⁵ NASCIMBENE 2009, 75 skk., Fig. 14.

⁴⁶ TECCO HVALA 2012, 231 skk., fig. 88.11; TECCO HVALA 2014, 150–152, Map 8.

⁴⁷ NASCIMBENE 2009, 76.

⁴⁸ TECCO HVALA 2012, 242.

⁴⁹ TERŽAN 2010, Abb. 42.

⁵⁰ NASCIMBENE 2009, 76, Fig. 15.

⁵¹ BENDE 2003, 66, 3. kép 10.

⁵² NASCIMBENE 2009, Fig. 17.

⁵³ KEMENCZEI 2004, 96, Abb. 7.12.

⁵⁴ NASCIMBENE 2009, 87–88, Fig. 18.

⁵⁵ DUSEK 1966, 77, Taf. 39.7; KEMENCZEI 2004, 96.

⁵⁶ KOZUBOVÁ 2013, 66–67, Obr. 24, II. típus.

⁵⁷ FEKETE 1985, 77, 86, Abb. 8.3–9, Abb. 9; FEKETE 1986, 253, Abb. 5.3–9, Abb. 6.1.

Golasecca területe) és szlovéniai fibulák a 6. század végén és az 5. század elején voltak divatban.⁵⁸

b) Kengyele rombusz keresztmetszetű (Katalógus: 7; 4. kép 7; 6. kép 7), de teljesen díszítetlen; a kengyel kialakításánál alkalmazott kalapálás és reszelés nyomai jól látszanak a felületén. A hasonló keresztmetszetű kengyellel rendelkező darabok leggyakrabban bordázott vagy gravírozott díszűek („f” és „g” típusok).⁵⁹ Az alsópáhoki vaskosabb példány nagy valószínűséggel félkész termék: a forma kialakítását már elvégezték rajta, de díszítését (bordázás, gravírozás) még nem kezdték el. A feltétlenül helyi készítményt a 6. századra keltezik,⁶⁰ de véleményem szerint a füleket leszámítva a veleimi típusú fibulákhoz nagyon hasonló formájú ékszerek inkább már a század második felére jellemzőek, azoknak szinte előképei. A veleimi típusú fibulákat a Ha D2–3 periódusokra datálják.⁶¹

c) A bordázott kengyelű kisívfibulákat, amelyeknél csak a külső (felső) oldalon található sűrű bordázottság, Fekete Mária az „f” csoportba sorolta. A déli előképeket Biba Teržan nyomán⁶² a Ha D1 periódusra, a 6. század elejére keltezte; gyártásuk a dunántúli műhelyekben csak ez után következhetett (Katalógus: 5; 4. kép 5; 6. kép 5).⁶³

Csüngő/csörtető (Katalógus: 15; 4. kép 15; 6. kép 15)

A késő bronzkori urnamezős kultúra és a vaskori Hallstatt-kultúra idején és területein széles körben elterjedtek a háromszög vagy trapéz alakú bronzlemez csüngők, amelyek használatkor a díszítő funkció mellett csörgő hangot is adtak. A kutatás szerint a jellegzetes preszkíta lószerszámokkal és a kocsikkal együtt keletről, a sztyeppvidékről kerültek nyugatra a csüngők/csörtetők, amelyek használata a Hallstatt-kultúra idején kiszélesedett.⁶⁴ A zajkeltő tárgyaknak bajelhárító szerepük is lehetett.⁶⁵ Többféle tárgyhoz kapcsolva fordulnak elő: például a kora vaskor elejére keltezhető félhold alakú⁶⁶ vagy a késő

Hallstatt-kori (Ha D2–3) veleimi fibulákkal,⁶⁷ a női sírokban előforduló joggal.⁶⁸ Egy estei situla ábrázolásán fémedényre akasztva használták ezeket a csüngőket.⁶⁹ Thilo F. Warneke kimutatása szerint, amelyben nem szerepelnek a dunántúli leletek, a csüngők/csörtetők legnagyobb számban a Ha C2 és D1 periódusokban fordulnak elő; a következő szakaszban (Ha D2–3) számuk erősen csökken.⁷⁰

Az alsópáhoki páros csüngő díszítése megegyezik a Sopron-Krautacker településen előkerült darabon láthatóval. Mindkettő szélén pontolt pontsor, közepén pedig háromszög alakban elhelyezett három pont van.⁷¹ Nem tudjuk pontosan, hogy csüngőnk milyen tárgyhoz kapcsolódott, legjobban azonban egy veleimi típusú fibula egyik fülében tudjuk elképzelni.

Torques töredéke (Katalógus: 17; 5. kép 17)

Tordírozott és pödört végű nyitott nyakperechez („Ösenhalsring”) tartozhat az alsópáhoki töredék, amelynek vége laposra kovácsolt. A hasonló torquesek alapformája szinte megszakítás nélkül az egész bronzkorban előfordul Közép-Európában, így a Kárpát-medencében is.⁷² A kora vaskor idején a keleti Hallstatt-kultúra területén mind az Alpoktól északra,⁷³ mind a délkeleti régióban, Dolejnskában ismert a hasonló nyakperec viselete, főként a Ha C2–D1 idején. A késő Hallstatt-korban már ritkább az előfordulása.⁷⁴

Tekercs (saltaleoni) (Katalógus: 18; 5. kép 18)

A bronzdrótból tekercselt ékszerek nagy területen és széles időhatárok között elterjedt, atipikus leletek. A bronzkor és a kora vaskor idején a legkülönbözőbb periódusokban és területeken fordultak elő, általában nyaklánc részeként mint spirálgöngy („Spiralröhrchen”), vagy a ruházat

⁵⁸ ELES MASI 1986, 177, Tav. 138.1734, Tav. 139.1750.

⁵⁹ FEKETE 1985, 79; FEKETE 1986, 257.

⁶⁰ FEKETE 1985, 79, 86; FEKETE 1986, 257.

⁶¹ JEREM 1981b, 206; JEREM 1996, 95–97; FEKETE 1985, 83; FEKETE 1986, 261; ROMSAUER 1996, 434, Abb. 2.28–29; KOVAČEVIĆ 2007, 98 skk., Fig. 2, Fig. 3, T. 4.2.

⁶² TERŽAN 1974, 41, Abb. 6.

⁶³ FEKETE 1985, 79, 9. kép 14; FEKETE 1986, 257, Abb. 6, 14.

⁶⁴ WARNEKE 1999, 91; REBAY 2006, 164–165.

⁶⁵ PAULI 1975, 117; WARNEKE 1999, 90–92, Abb. 44; SZABÓ-FEKETE 2011, 38.

⁶⁶ ELES MASI 1986, 70–72, Tav. 41–42, 613–625; WARNEKE 1999, 90.

⁶⁷ FEKETE 1985, 82–83, 13. kép 1–10; FEKETE 1986, 261, Abb. 10.1–10; JEREM 1981b, 204–206, Taf. 1.1, 4, Taf. 2.1, a tanulmány végén elterjedési térkép; ROMSAUER 1996, 434, Abb. 2.29; SCHWELLNUS 2009, 249–250, Taf. 6, 12, 13; KOZUBOVÁ 2013, 53–54, Obr. 19, IV. típus.

⁶⁸ JEREM 1971, 84, 7. ábra 1, II. t. 5, 8. ábra 16–17, IV. t. 4–5; JEREM 1968, 187, Fig. 24, 34/2, Pl. XXXIX.5; FEKETE 1973, Abb. 3, 29; TECCO HVALA 2012, 334–339, Fig. 125.5–12.

⁶⁹ WARNEKE 1999, 90, Abb. 42, 422.

⁷⁰ WARNEKE 1999, 91, Abb. 41.

⁷¹ JEREM 1981b, Taf. 1.4; SCHWELLNUS 2009, Taf. 6.13.

⁷² Pl. MOZSOLICS 1967, 69–72; MOZSOLICS 1973, 50; MOZSOLICS 1985, 60; NÉMETH-TORMA 1965, XVII. t. 121–122; TECCO HVALA 2012, 276.

⁷³ Pl. Statzendorfban: REBAY 2006, 173–174.

⁷⁴ TECCO HVALA 2012, 272, 276–278, A2. típus: fig. 101.4.

díszítésére szolgáltak.⁷⁵ A szkíta területeken ugyan nem nagy számban, de szintén megtalálhatók.⁷⁶

Tű (Katalógus: 20; 5. kép 20)

A lapított végű tű párhuzamát egyelőre nem ismerjük.

Szkíta jellegű tárgyak

Torques/fejpánt (Katalógus: 16; 5. kép 16)

A nyakperecnek vagy fejpántnak feltételezett ékszer pontos analógiáját nem találtam, azonban az egyik végén lévő, kúp alakú gomb a szkíta jellegű tárgyak közé sorolja. Hasonló megoldással ugyanis csak a szkíta emléanyagban találkozunk. Például a szkíta hajkarikák („Haarringe”), a halántékkarikák („Schläfenringe”) és a karperecek végei gyakran kúp alakúak. A halántékkarikák és a hozzájuk nagyon hasonló kivitelezésű karperecek átmérőit általában 5 cm körüliek (átlagos kiterített H: 19 cm). A Kárpát-medencében az erdélyi csoportban gyakori mellékletei a női síroknak,⁷⁷ míg az Alföld/Felvidék-csoportnál csak elvétve akad ilyen ékszer.⁷⁸ A kúpos végű ékszerek az észak-pontuszi sztyeppvidékről származnak.⁷⁹ Az alsópáhoki példány méreténél fogva (H: 46,2 cm) nem lehet más, mint amit feltételezünk: nyakpereként vagy fejpántként használhatták, és minden valószínűség szerint a mai Erdély területéről származik.

Hajkarika (Katalógus: 19; 5. kép 19)

Az egyetlen alsópáhoki példány ennek az ékszertípusnak az egyszerűbb, bronzból készült változata.⁸⁰ A bronz hajkarika az Alföld-csoport legkedveltebb ékszere volt az egész szkíta korban. A Dunántúlról eddig csaknem tíz lelőhelyről ismerjük ezt az ékszertípust. A hajkarika dívatja a sztyeppvidékről érkezett az Alföldre. Az itteni kézművesek egy kicsit változtattak az eredeti formán, és ez a variáns terjedt el aztán az Alföld-csoportnál.⁸¹

Bronz nyílhegyek (Katalógus: 21–23; 5. kép 21–23)

Alsópáhokon összesen három háromszárnyú bronz nyílhegyet találtunk. Ezek közül kettő a középső vaskori településről (Hévízdomb I.) származik, míg a harmadik a településtől „nyíl-lövésnyi” távolságra délre, szórványként került felszínre. A településről származók (Katalógus: 21–22; 5. kép 21, 22) azonos típusúak: belső köpűjük van, és a három szárny a köpűig ér.⁸² Ez a típus a 7–6. század fordulója körül jelent meg Magyarországon, de használatuk a 6. században vált általánossá. A jellegzetesen szkíta nyílhegy nem csak a szkíta szállásterületeken fordult elő, hanem Kelet-Európában és az Észak-Balkánon is.⁸³ A Dunántúlról szintén több lelőhelyről ismert.⁸⁴ A másik lelőhelyről (Hévízdomb II.) származó nyílhegy (Katalógus: 23; 5. kép 23) más típusú. Ennek a formája kissé trapéz,⁸⁵ de használati ideje ugyanaz, mint a másik kettőé.⁸⁶

Tegez záró része (Katalógus: 24; 5. kép 24)

Minden valószínűség szerint a szkíta jellegű leletek közé kell sorolnunk a bordázott felületű, öntött bronzrudacsát („pecket”), amelynek funkcióját a tegez záró részeként határozták meg. Hasonló került elő egy sajószentpéteri szkíta sírból, amelyet a 7–6. század fordulója körüli időre kelteztek egy Odessza-vidéki kurgánból származó analógia alapján.⁸⁷

Díszített csonttárgyak

Csontlemez (Katalógus: 25; 5. kép 25)

Az Alsópáhokon előkerült, kettétörött csontlemez párhuzamait szinte kivétel nélkül a pre-szkíta mezőcsáti kultúra emléanyagában találjuk. A kutatók egyetértenek abban, hogy az ilyen csontlemezek kultúrspecifikus tárgyak. Funkciójukat tekintve a három leginkább elfogadott vélekedés a Csallány Dezső által képviselt íj közép-csont-elmélet, Szabó J. Győző tütartó- és Patek Erzsébet tarsoly-elmélete.⁸⁸ Újabban Bóka Ger-

⁷⁵ Pl. MOZSOLICS 1967, 73; MOZSOLICS 1985, 61.

⁷⁶ VASILIEV 1980, 102–103, Pl. 18.11; KEMENCZEI 2009, Taf. 1.5; 2.8, 13; 10.15; 142.15; KOZUBOVÁ 2013, 45–46, Obr. 14.

⁷⁷ CRIȘAN 1974, 107, Abb. 5.7–9; VASILIEV 1980, 105, Pl. 18.4, 19.1–5.

⁷⁸ KEMENCZEI 2009, 85.

⁷⁹ CRIȘAN 1974, 107; VASILIEV 1980, 105; KEMENCZEI 2009, 85.

⁸⁰ KEMENCZEI 2009, 80, 2. típus, Lista 7; KOZUBOVÁ 2013, 27, Obr. 4, III. típus.

⁸¹ KEMENCZEI 2010, 118; SCHWELLNUS 2011, 368–369, Abb. 8E.

⁸² Vasiliev A2c típus: VASILIEV 1980, 74–77, Pl. 9/5; Hellmuth IID4 típus: HELLMUTH 2006, Abb. 2; Kozubová I3c típus: KOZUBOVÁ 2009, Obr. 1.

⁸³ KEMENCZEI 1986, 131; KEMENCZEI 2009, 45; KEMENCZEI 2010, 118; KOZUBOVÁ 2009, 126; SCHOLTZ 2012, 83.

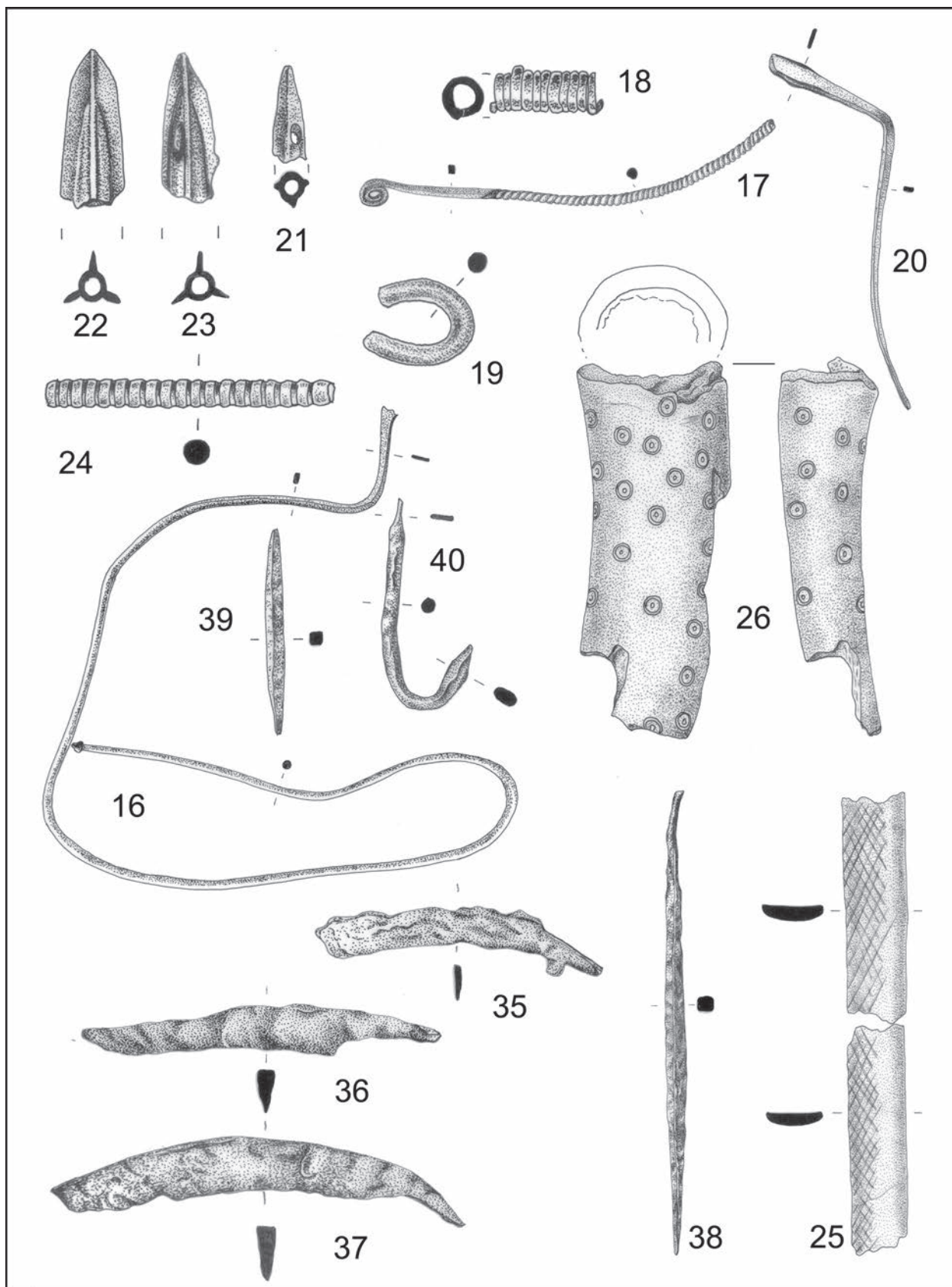
⁸⁴ KEMENCZEI 2010, 117–118.

⁸⁵ Hellmuth IIC4 típus: HELLMUTH 2006, Abb. 2; Kozubová II1c típus: KOZUBOVÁ 2009, Obr. 1.

⁸⁶ KOZUBOVÁ 2009, 126–127.

⁸⁷ KEMENCZEI 1994, 86, Abb. 5.4; KEMENCZEI 2009, 133, Taf. 59.8; Hatalmasok... 2001, Kat. 85.

⁸⁸ BÓKA 2012.

5. kép. Alsópáhok-Hévízdomb I. 16–26: szkíta jellegű leletek; 35–40: eszközök (különböző lépték)

Fig. 5. Alsópáhok-Hévízdomb I. 16–26: Scythian type finds; 35–40: tools and implements (different scales)

gely foglalkozott behatóbban ezekkel az általában szépen díszített csontlemezekkel, amelyeket – néprajzi analógiák alapján – egy borotvatartóhoz hasonló, keskeny doboz fedelének tart. Feltételezése szerint a dobozban helyezték el a ruhák készítéséhez szükséges eszközöket (tűk, árák és lyukasztók). A csontlemezek legnagyobb része ugyanis női sírokból került elő, gyakran ilyen eszközökkel együtt.⁸⁹ Legújabbban Biba Teržan foglalta össze az e tárgyakkal kapcsolatos különböző adatokat, és arra a következtetésre jutott, hogy a csontlemezeket a hímzésnél mint kimondottan női munkánál használták. A csontlemezekon lévő díszítések egyben az adott közösségekre jellemző jelzések lehetnek.⁹⁰ Az utóbbi időben a mezőcsáti kultúra területén kívül is találtak ilyen csontlemezeket: Brno-Obřanyban és Törökbálint-Tópark lelőhelyen.⁹¹ Utóbbi lelőhelynél pontosabb kormeghatározás nélkül közlik, hogy több csontlemez is napvilágot látott egy késő bronzkorra, kora vaskorra keltezhető település feltárása során.⁹² Az egyik törökbálinti csontlemezzel⁹³ együtt, ugyanabból a 9. objektumból egy háromszárnyú, belső köpűs bronz nyílhegy is felszínre került,⁹⁴ sőt olyan díszes fül-töredékeket⁹⁵ is publikáltak a településről, amelyek egyértelműen a Ha D2–3 periódusra datálhatók. A törökbálinti csontlemez a háromszárnyú nyílhegygel mindenképpen sokkal fiatalabb, mint a preszkíta mezőcsáti kultúra: a 6–5. századra tehető. Úgy vélem, óvatosan kell meghatározni e tárgy kultúrspecifikus voltát. Biba Teržan a mezőcsáti kultúra csontlemezeinek elterjedési térképén további két új lelőhelyet jelez.⁹⁶ Az egyik tárgy a szlovéniai Dolejska-csoport keleti területén, egy magaslati településen (Sveta Marjeta) került felszínre,⁹⁷ a másik pedig az észak-görögországi Thrákiában (Xanthi mellett, Kossinthos), női sírból.⁹⁸ Már Bóka Gergely is figyelmeztet rá, hogy másként kell kezelni a sírok mellékleteként és a településeken előkerült példányokat.⁹⁹ Ha az alsópáhoki csontlemezt is – amelyet a Ha D2-re keltezhetünk – az analógiák közé soroljuk, akkor időben és térben is messzire jutunk a mezőcsáti kultúrától. Kétségtelen, hogy a tárgy a mezőcsáti kultúra női sírjainak jellemző

melléklete, de az ilyen tárgyak készítése és használata távolabbra is kiterjedhetett, időben is. Persze más kérdés, hogy az általában állati bordákból készült csontlemezek nagyon szépen díszített példányainak eredete és használata (mezőcsáti kultúra) megegyezik-e a díszítetlen vagy kevésbé díszített darabokéval – amilyen az alsópáhoki.

Csontnyél (Katalógus: 26; 5. kép 26)

Alsópáhokon csak a díszített, eredetileg cilindrikus csonttárgy fele került felszínre; másik fele bizonyosan ugyanolyan lehetett. A hasonló, csontból készült, de az alsópáhokinál mindenképpen kisebb, téglyszerű tárgyakat Kisfaludi Júlia gyűjtötte össze.¹⁰⁰ Átmérőjük 3–5 cm, magasságuk pedig 3–6 cm között változik.¹⁰¹ Kisfaludi Júlia véleménye szerint ezeket a tégléket, amelyeknek az alja valószínűleg fából készült, a nők használták a festékanyag tárolására. A pintaderákkal együtt bőrük és ruházatuk festésénél kaphattak szerepet.¹⁰² Az alsópáhoki példány azonban mérete alapján nem sorolható a téglék közé; nagyobb azoknál (H: 8,6 cm). Az újabb kutatások szerint inkább a lovaglással használt ostor nyelének fele lehetett. A Vekerzug-kultúra összesen hat, cylinder alakú csonttárgyát interpretálta így Anita Kozubová a chotíni leletekből kiindulva.¹⁰³ Összefoglalása szerint a kultúra elterjedési területéről több mint kétezer síregyüttes ismert, de a csontnyelű lovaglástor csak hat esetben fordult elő sírban. Valószínű, hogy eredetileg több sírban lehetett a halott mellett ilyen tárgy, de azok nem maradtak fenn, mert teljes egészében szerves anyagból készültek. Kelet-Magyarország területéről négy síregyüttes tartalmaz hasonló csonttárgyakat (Cegléd-Hordógyár, Tiszalök-Börtön, Csánytelek-Újhalastó két sírja). Mindegyik ugyanolyan konstrukciójú, az észak-pontuszi/kaukázusi eredetű Peski-típusba tartozik.¹⁰⁴ Ebben a korszakban a pont-körös minta, amely az alsópáhoki darab felületét is díszíti (sorokba rendezve), nagyon általános.¹⁰⁵ Az alsópáhoki csontnyélnek és díszítésének kitűnő analógiája az ukrainai Bel'sk erődí-

⁸⁹ BÓKA 2012, 151–152, 10. kép.

⁹⁰ TERŽAN 2012, 224.

⁹¹ BÓKA 2012, 155, 27. jegyzet, 11. kép.

⁹² MARÓTI 2001, 46–47, 1. kép.

⁹³ MARÓTI 2001, 1. kép 3.

⁹⁴ MARÓTI 2001, 2. kép 2.

⁹⁵ MARÓTI 2001, 2. kép 3–4.

⁹⁶ TERŽAN 2012, 222, Abb. 5.

⁹⁷ TERŽAN 2012, 222, Abb. 6.1.

⁹⁸ TERŽAN 2012, 222, Abb. 6.3.

⁹⁹ BÓKA 2012, 158.

¹⁰⁰ KISFALUDI 1997, 79–80, Abb. 14–15.

¹⁰¹ KISFALUDI 1997, 79.

¹⁰² KISFALUDI 1997, 79–81.

¹⁰³ KOZUBOVÁ 2008; KOZUBOVÁ 2013, 117–118, Obr. 38.

¹⁰⁴ KOZUBOVÁ 2008, 91–92.

¹⁰⁵ KISFALUDI 1997, 79, Abb. 14.

6. kép. 4–8, 11, 15, 27–28: Alsópáhok-Hévízdomb I., fontosabb tárgyak (különböző lépték); 41–42: Keszthely-Apátomb, két pintadera archív felvétele

Fig. 6. 4–8, 11, 15, 27–28: Alsópáhok-Hévízdomb I, assortment of important artefacts (different scales); 41–42: Keszthely-Apátomb, archival photo of two pintaderas

tésében előkerült példány,¹⁰⁶ valamint nagyon hasonló kialakítású (alján kivágással) a szerbiai Atenica egyik sírjából napvilágot látott csont ostornyél.¹⁰⁷ A Peski-típusú csont ostornyél a szkíta időszak korai fázisában volt gyakoribb (7. század második fele, 6. század).¹⁰⁸ A tiszalöki darab kapcsán a csontnyelek kérdésével újabban Scholtz Róbert is foglalkozott.¹⁰⁹

Pecsétlők (pintadera)

(Katalógus: 27–28; 6. kép 27, 28, 41, 42)

Alsópáhokon két agyagpecsétlő töredéke került felszínre. Az egyik abból a 98. objektumból, amely a félig kész öntőformát is tartalmazta. Mindkét pecsétlő a nagyobb méretű, szögletes formájúak közé sorolható,¹¹⁰ de esetünkben nem dönthető el egyértelműen, hogy téglalap vagy négyzet alakúak voltak-e. Az a tény, hogy a fogantyú kezdeménye nem látszik az alsópáhoki pecsétlők hátoldalán, mindenesetre arra utal, hogy inkább téglalap formájúak lehettek. Az egyiken meander- (Katalógus: 28; 6. kép 28), a másikon szvasztikamotívum (Katalógus: 27; 6. kép 27) látható. A minták mindkettőn pozitívak, és szerkesztésük is közös: a kis, azonos részek (a meander-, illetve a szvasztikamotívum) egymásba kapcsolódva, sorokba rendezve borítják a mintás felületet.

A szkíta jellegű emlékek között jellegzetes csoportot alkotnak az agyagból készült pecsétlők, amelyeket több tanulmány is összefoglalóan feldolgozott. Felhasználási területük ugyan kérdéses, az általános vélemény szerint azonban a festékek segítségével a ruházat és az emberi test (bőr) díszítésére használhatták őket.¹¹¹ A pecsétlőkön szereplő minták rendszerezése nehéz, a meander és a szvasztika mindenesetre gyakran szerepel a nagyobb méretű példányokon.¹¹² A Dunántúlon előkerült szkíta jellegű pecsétlők között akadnak olyanok, amelyeken a szkíta állatstílusban megfogalmazott minta egyértelműen utal a keleti eredetre,¹¹³ de döntő többségben vannak a geometrikus minták.¹¹⁴ Figyelemre

méltó, hogy a kora és középső vaskori keszthelyi mikrorégióból¹¹⁵ – a zalaszentmihályi pecsétlőt is hozzászámítva¹¹⁶ – összesen öt pecsétlőt ismerünk: Alsópáhokról és Keszthely-Apát-dombról kettőt-kettőt,¹¹⁷ amelyek közül kettőn szvasztika (Alsópáhok, Zalaszentmihály), kettőn pedig meander látható (Alsópáhok, Keszthely-Apát-dombról), és csak az ötödiken van egyéb geometrikus minta (Keszthely-Apát-dombról). Ez is mutatja, hogy a keleti Hallstatt-kultúra és a Vekerzug-kultúra területén ezek a díszítőelemek a kedveltebbek közé tartoztak.¹¹⁸ Ugyanakkor a pecsétlők gyakoribb előfordulása Keszthely környékén a többi szkíta jellegű tárgytípussal együtt a mikrorégió vonzási erejét is mutatja.

*

Jelen tanulmány célja az anyagközlés, így csak nagyon vázlatosan térek ki a dunántúli szkíta jellegű leletek értelmezésére. A Dunántúlon előkerült szkíta jellegű leletekkel legújabbban Kemenczei Tibor foglalkozott behatóan. A kutatásokban alapvetően két nézet alakult ki. Az egyik szerint a szkíták elfoglalták a területet, a másik viszont inkább kulturális hatásként, az intenzív kapcsolatok jeleként értékeli a szkíta jellegű leletek dunántúli előfordulását, feltételezve ugyanakkor kisebb szkíta népcsoportok letelepedését is.¹¹⁹ A leletek mindenesetre egy vegyes kultúrájú és népességű (?), a korábbinál heterogénebb területre engednek következtetni, és ez a sokszínűség nagyjából a Kr. e. 6. század elejétől érzékelhető. A Dunántúlról sajnos nem rendelkezünk olyan temetőkkel, településekkel, mint amilyenek a Vekerzug-kultúra területéről ismertek, ahol egyértelműen bizonyítják a vegyes etnikum (Hallstatt-szkíta) jelenlétét. Csupán egy-egy temetkezés kapcsolható egyelőre ehhez a kérdéskörhöz.¹²⁰

¹¹⁵ HORVÁTH 2012, 133; HORVÁTH 2014, 64.

¹¹⁶ KISFALUDI 1997, 103, Nr. 40, Abb. 4.3.

¹¹⁷ KISFALUDI 1997, 88, Nr. 14; Katalógus 41–42; 6. kép 41–42. A szvasztikamotívummal díszített, újabban előkerült alsópáhoki pecsétlőt (Katalógus 27; 6. kép 27) és képét Kemenczei Tibor minden hivatkozás nélkül közölte: KEMENCZEI 2010, 101, Abb. 1–2. Ugyanezen a helyen (KEMENCZEI 2010, 105, Nr. 11, 2. ábra 8) téves a képaláírás: Keszthely-Apát-dombról helyett Keszthely-Fenekpuszta (SÁGI 1909, 350, 9. kép 2).

¹¹⁸ BROSEDER 2004, 297–308; SCHWELLNUS 2010, 213–217.

¹¹⁹ KEMENCZEI 2010, 121–122. Vékony Gábor gyeplő-elve nézetét most nem említjük: KEMENCZEI 2010, 101; GÁL–MOLNÁR 2004, 183–184.

¹²⁰ Pl. Sopron-Krautacker, 29. sír: JEREM 1981a, 114, Abb. 7; KEMENCZEI 2010, 111, Abb. 7.1–7; Balatonszentgyörgy: HORVÁTH 2014, 72, 94–95, Fig. 2.2–5. Az illír-venét-szkíta vegyes etnikumot jelzik a szentlőrinci és a beremendi temetők: JEREM 1968; JEREM 1971; KEMENCZEI 2010, 121.

¹⁰⁶ KOZUBOVÁ 2008, Obr. 2.2.

¹⁰⁷ KOZUBOVÁ 2008, Obr. 2.7.

¹⁰⁸ KOZUBOVÁ 2008, 92.

¹⁰⁹ SCHOLTZ 2012, 85.

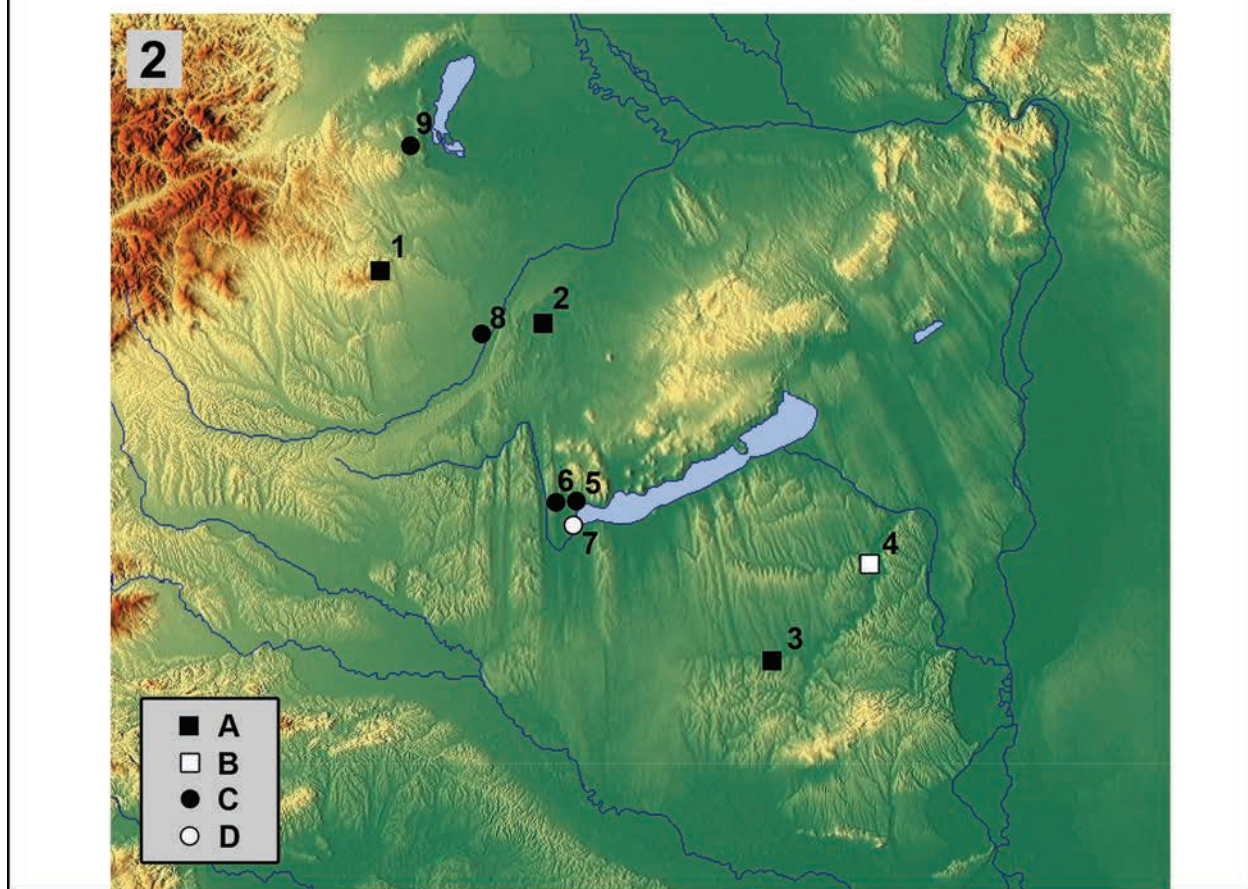
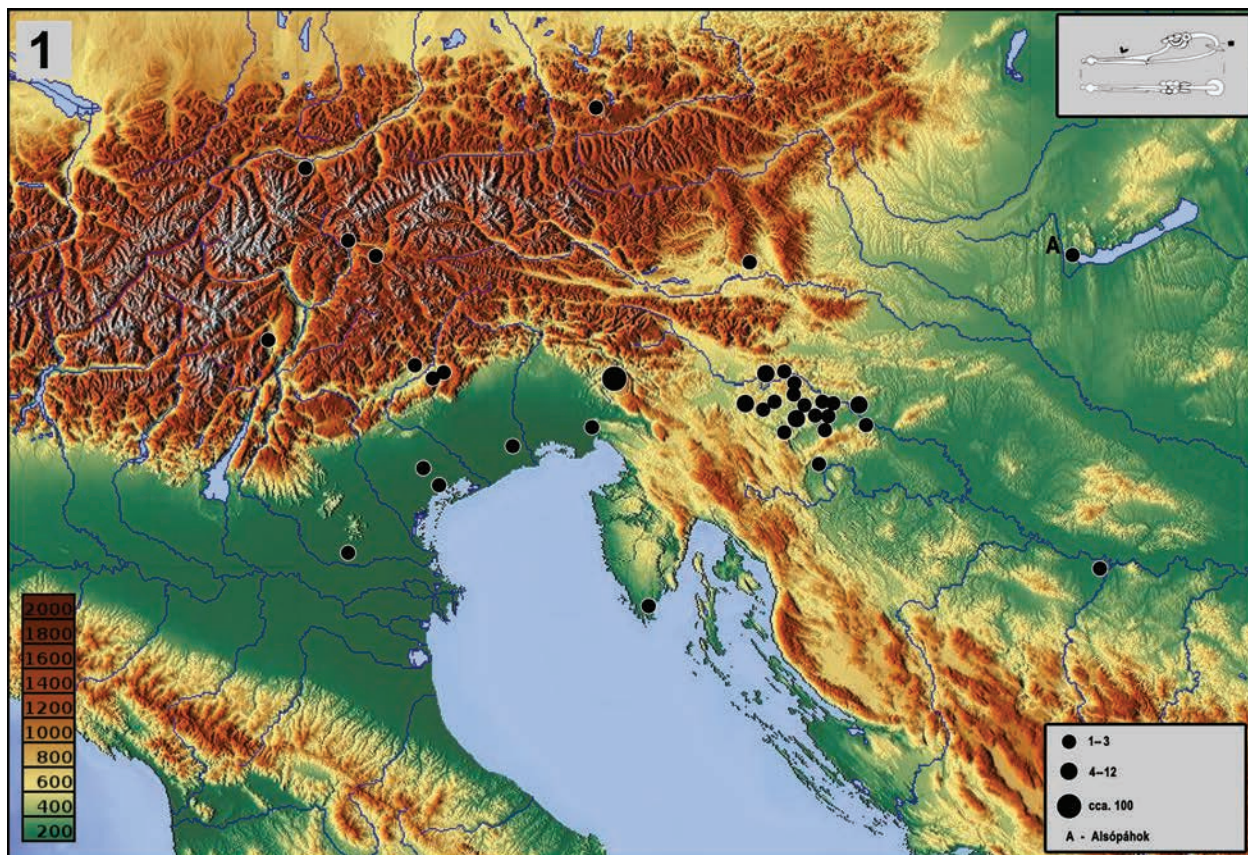
¹¹⁰ SCHWELLNUS 2010, 211, Abb. 4: 1. csoport.

¹¹¹ KISFALUDI 1997; CHOCHOROWSKI 1998, 484–486, Abb. 5; KEMENCZEI 2009, 93–94; KEMENCZEI 2010, 118–119; SCHWELLNUS 2010; BRUYAKO 2014, No. 3.39–49.

¹¹² SCHWELLNUS 2010, 212–215, Abb. 4, Abb. 7.

¹¹³ ILON 1999; GÁL–MOLNÁR 2004, 182–183; SCHWELLNUS 2010, 213–214, Abb. 6; KEMENCZEI 2010, 119.

¹¹⁴ SCHWELLNUS 2010, 213.

←

7. kép. 1. A Nascimbene I. 2. típusú kígyófibulák elterjedése (NASCIMBENE 2009, Fig. 15 nyomán) – 2. Középső vaskori bronzműves műhelyek a Dunántúlon. A: erődített, magaslati településen – 1: Velem-Szent Vid; 2: Sághegy; 3: Nagyberki-Szalacska; B: feltételezett műhely erődített, magaslati településen – 4: Szárazd-Regöly; C: síkvidéki településen – 5: Keszthely-Apátdomb; 6: Alsópáhok-Hévízdomb I.; 8: Ikervár; D: feltételezett műhely síkvidéki településen – 7: Keszthely-Fenekpuszta

Fig. 7. 1. Distribution of Nascimbene I. 2 type serpent brooches (after NASCIMBENE 2009, Fig. 15) – 2. Middle Iron Age bronze workshops in Transdanubia. A: Fortified hillforts – 1: Velem-Szent Vid; 2: Sághegy; 3: Nagyberki-Szalacska; B: Assumed workshops on fortified hillforts – 4: Szárazd-Regöly; C: Open settlements – 5: Keszthely-Apátdomb; 6: Alsópáhok-Hévízdomb I.; 8: Ikervár; D: Assumed workshops on open settlements – 7: Keszthely-Fenekpuszta

Alsópáhok esetében is meghatározó jelentőségű lenne, ha a település temetője feltárással kerülhetne, így lehetőség nyílna az etnikum meghatározására. A helyzetet az is bonyolítja, hogy mindez csak a Dunántúl északi felére vonatkozik. A Balatontól délre – leszámítva egy szórványos Tolna megyei szkíta nyílhegyet és a Duna közvetlen jobb partját – eddig nem kerültek elő szkíta jellegű leletek.¹²¹ A kalandos körülmények között feltárt regölyi halomsír kimagasló eredményei azonban teljesen új megvilágításba helyezhetik a Dél-Dunántúl Kr. e. 7–4. századi történetét.¹²² A halomsír feltárási egy „regölyi királyságot” tételeznek fel a Dél-Dunántúlon a Kr. e. 7. század utolsó harmadától, amelyben „több százból formálódó indoeurópai gyökerű, de útján indoírani elemeket is magába olvasztó nép” keveredett a hallstatti őslakosokkal.¹²³ Az alsópáhoki középső vaskori település a Dunántúl északi felének déli határvonalán helyezkedik el – ahol előfordulnak szkíta jellegű leletek –, a fenékpusztai átkelőhellyel rendelkező keszthelyi mikrorégióban. Amennyiben helytálló a Regöly-csoport elkülönítése, úgy vidékünknek fontos szerep juthatott a kapcsolatok alakulásában. Alsópáhok esetében felvetődhet, hogy a település lakói vegyes etnikumot alkottak, mint ahogyan azt a valamivel fiatalabb időszakra keltezett séi településnél is megfogalmazták: „A séi telepen talált szkíta tárgyakat pedig békés kapcsolatok bizonyítékaként és kisszámú, talán itt élő keleti eredetű személyek hagyatékaként értékelhetjük.”¹²⁴

Szerszámok, eszközök

A tárgyak között több szerszám, eszköz is van: például egy kisebb és egy hosszabb, két végén hegyes, középen négyzet keresztmetszetű ár (Katalógus: 38–39), amelyek puhább anyagoknál használható lyukasztók lehettek; továbbá három

„szokásos”, ívelt hátú vaskés (Katalógus: 35–37) és horgászatnál használt nagyméretű vashorog (Katalógus: 40).

Összefoglalás

Alsópáhokon egy síkvidéki középső vaskori település körülbelül felét sikerült feltárni a Hévíz települést elkerülő 76. számú műút nyomvonalán. A jelenségek csoportos elrendezésük voltak, úgy, hogy mindegyik csoporton belül megtalálhatók a különböző funkciójú építmények. Az előkerült leletek és jelenségek egyértelműen bizonyítják, hogy a földművelésen és az állattenyésztésen kívül jelentős lehetett a háziipari tevékenység (pl. szövés-fonás), de különösen fontos volt a bronzművesség is. Bebizonyosodott, hogy nemcsak a magaslati erődített településeken számolhatunk jelentős fémművességgel, hanem a síkvidéki településeken is tevékenykedtek ötvösök. Az előkerült két öntőforma közül az egyiket a helyben talált felső-pannon homokkőből csak félig munkálták meg, így helyben lakó ötvösökről lehet beszélni. Két épületet határoztunk meg műhelyként (45. és 98. obj.). Az öntőformákban tüskés bronzpitykéket/gombokat és feltehetően a Dunántúlon elterjedt kisívfibulát önthettek ki. Figyelemre méltó, hogy a keszthelyi mikrorégióban további két helyen (Keszthely-Apátdomb, Keszthely-Fenekpuszta) kerültek elő bronzművességre utaló leletek, és mindkettő síkvidéki település volt. A települést az aránylag gazdag fémanyag alapján a Kr. e. 6. század második felére (Ha D2) keltezhetjük. A következő fázis, a „Certosa-horizont” 5. századi emlékei már nem fordultak elő a leletanyagban. Ezért is lesz fontos a kerámiaanyag közlése: mivel jól keltezhető településről származik, példát adhat a korszak kerámiatipológiájához.

Az importleletek között a délkelet-alpi területről származó kígyófibulákat, az Alföldről és Erdélyből pedig a jelentős számú szkíta jellegű tárgyat kell megemlíteni. Az utóbbiak esetében felvetődik annak lehetősége is, hogy nemcsak kulturális, kereskedelmi kapcsolatok révén ke-

¹²¹ Lásd az elterjedési térképet: KEMENCZEI 2010, Abb. 10.

¹²² SZABÓ-FÉKETE 2011.

¹²³ SZABÓ-FÉKETE 2011, 49.

¹²⁴ GÁL-MOLNÁR 2004, 184.

rültek az egykori Balaton partjára, hanem egy kisebb népcsoport ideköltözése és a helyi hallstatti lakosokkal való egybeolvadása révén, méghozzá békés körülmények között. A kérdésre a település temetőjének feltárása adhat választ.¹²⁵

KATALÓGUS¹²⁶

Alsópáhok-Hévízdomb I. lelőhely: 1–22.

1. *Öntőforma* (3. kép 1a–f). L: 00149, S: 0051, O: 45, ÉK-i negyedből. Szürke homokkőből készült, átégett, nagyjából téglalap alakú, kétoldalas öntőforma. Felülete mindkét oldalon több helyen megsérült. Az egyik oldalán három sarkában megmaradtak az illesztőlyukak. Ez a felület két tárgy öntésére szolgált. 1. Kör átmetszetű bronzkarika (Á: 3,4 cm; V: 0,6 cm); a hozzá vezető öntőcsatornát a rongálás miatt nem lehet egyértelműen látni. 2. Valószínűleg fibulát önthettek a másik mintánál: a két illesztőlyuk között megmaradt az az öntőcsatorna, amely egy kampósbot alakú árokhoz vezet (kengyel), de a másik vége letöredezett (megmaradt H: 3,1 cm; max. Sz: 0,64 cm). Másik oldalán az alig kivehető központi, hosszú öntőcsatornából fenyőág-szerűen csatornák ágaznak ki a kör alapú tüskés, kónikus (tutulus alakú) ptykék formáihoz (9 db). Az illesztőlyukak itt nem maradtak meg. Ez az oldal feketés színűre égett. A ptykék mérete: Á: 0,88 cm; a tüske M: 0,68 cm; H: 9,0 cm; Sz: 5,1 cm; V: 2,8 cm és 1,9 cm.

2. *Öntőforma* (3. kép 2a–d). L: 00199, S: 0105, O: 98. Világosszürke-rózsaszínes, helyben megtalálható homokkőből készült, szabálytalan, letöredezett szélű téglalap alakú, félkész öntőforma. Simára csiszolt felületén 17,3 cm hosszú a fő öntőcsatorna, amelyből oldalra hat, illetve hét fenyőág-szerű elágazás indul. Az utóbbi oldalon három egyszerűen bemélyedő lyuk van, a negyediknél azonban már a korongos alapú tüskés (tutulus alakú) ptyke alapját is kikepezték. Ugyanolyan ptykék öntésére készült ez is, mint az előző öntőforma egyik oldala. A fő öntőcsatorna hatos ágú oldalán még csak egy lyukat fúrtak ki. Az öntőforma egyik szélén, a sarkokhoz közel egy kisebb és egy nagyobb illesztőlyuk található. (Az előbbi mérete alapján talán még a befejezetlen ptykesorhoz tartozik.) Az egyetlen korong Á: 1,02 cm; tüskéje M: 0,71 cm. Az öntőforma másik oldala a homokkő lap természetes elváló felületét mutatja. H: 26,0 cm; Sz: 11,2 cm, 12,0 cm és 7,3 cm; V: 2,8–2,4 cm.

3. *Ötvösszerszám* (3. kép 3a–b). L: 00147, S: 0051, O: 45. Bronz, Y alakú, öntött, függőleges és téglalap keresztmet-

szetű ága fokozatosan elkeskenyedik, vége hiányos. Ezt a „tüskét” verheték be a fatuskóba. Az Y alak két ága félkörívet ír le, belsejében hosszanti irányban egy mindkét végén lapított, éles borda húzódik. Valószínűleg ezen a részen trébeléssel alakították ki például a bronzfibulák kengyelét, így egy árok díszíthette a kengyel hátát. H: 3,7 cm; Sz: 3,5 cm; V: 0,96 cm.

4. *Fibula töredéke* (4. kép 4; 6. kép 4). L: 01523, S: 0631, O: szórvány. Bronz kisívfibula kengyeltöredéke, tömör, öntött, ovális keresztmetszetű, mindkét vége többszörösen rovátkolt, csak a rugó első hurkának indítása maradt meg. A fibula többi része hiányzik. H: 2,4 cm; kengyel V: 0,54 cm.

5. *Fibula* (4. kép 5; 6. kép 5). L: 00076, S: 0021, O: 19. Bronz kisívfibula, öntött, bordázott kengyelű, keresztmetszete nagyjából ovális, alsó fele azonban egyenes oldalú. Tűtartós lábának széle fogazott díszű, a rugó és a tű hiányzik. H: 4,5 cm; kengyel Sz: 0,55 cm; V: 0,65 cm.

6. *Fibula* (4. kép 6; 6. kép 6). L: 00160, S: 0051, O: 45. Bronz, öntött kisívfibula, a kengyel végei rovátkolt díszűek (5 és 6), keresztmetszete nagyjából ovális; hosszú lábának mindkét széle fogazott, két kis gombban végződik. Lába repedt, deformálódott, tüje hiányzik, rugója kéthurkú. H: 5,1 cm; kengyel V: 0,47 cm és 0,51 cm.

7. *Fibula* (4. kép 7; 6. kép 7). L: 00837, S: 0901, O: 321. Bronz, öntött kisívfibula, kengyele rombusz keresztmetszetű, rugója kéthurkú lehetett, tüje és hosszú lábának vége hiányzik. Felületét nemes patina fedi. Kengyelén több helyen kalapálás és reszelés nyomai láthatók. H: 6,0 cm; kengyel Sz: 0,48 cm; V: 0,78 cm.

8. *Fibula* (4. kép 8; 6. kép 8). L: 00257, S: 0178, O: 168. Bronz, öntött „Schlangenfibel”, kengyelét a huroknál egy nitsszeggel odaerősített, mozgatható háromkorongos és kétkarikás tag díszíti az egyik felén, a másik oldalon ugyanez; a fibula első része és a tüje hiányzik. A mozgatható dísztagtól először haránt irányú rovátkolások, utána hosszanti vésetek díszítik a kengyelt. Hosszú lába tüskében végződő, nagyobb gombban fejeződik be. H: 8,5 cm; kengyel Sz: 0,37 cm; mozgatható dísztag H: 2,4 cm.

9. *Fibula töredéke* (4. kép 9). L: 00667, S: 0271, O: 295. Bronz „Schlangenfibel” kengyelének egyenes része két harántrovátkolások közt közötti hosszanti árkolások dísszel. A töredék végén a típusra jellemző hurok kezdetével. A kengyel keresztmetszete kissé ívelt hátú téglalap. H: 5,4 cm; Sz: 0,45 cm; V: 0,29 cm. (A nyilvántartásban szereplő három jellegtelen töredék közül ez az egyik.)

10. *Fibula töredéke* (4. kép 10). L: 668, S: 271, O: 295. Kör átmetszetű, külső felét árkolások szakaszok között egy rácsmintás rész is díszíti, belső felülete sima. Öntött, egyenes, valószínűleg „Schlangenfibel” kengyelének egyenes része. H: 3,7 cm; Á: 0,42 cm.

11. *Fibula* (4. kép 11; 6. kép 11). L: 00986, S: 0932, O: 324. Öntött ívfibula („Sanguisuga”-fibula) kalapált, hosszú lábbal. A kengyel tűtartó felé eső vége rovátkolt, kéthurkú rugóját nitsszeggel erősítették a kengyelhez. A tűtartó széle fogazott, a vége hármass bordájú kis gomb. A kengyel keresztmetszete kör alakú. Tűtartója kettétörtött, közepes állapotú. H: 8,9 cm; kengyel Á: 0,5 cm.

12. *Fibula töredéke* (4. kép 12). L: 198, S: 105, O: 98. Valószínűleg fibula gombos végű tűtartójának, lábának

¹²⁵ A képek számítógépes szerkesztésében nyújtott segítségért Eke Istvánnak (MNM–NÖK) és Hohl Zoltánnak (Thúry György Múzeum, Nagykanizsa) tartozom köszönettel. Külön köszönöm Ilon Gábornak a feldolgozás során adott értékes tanácsait.

¹²⁶ A Katalógus a fontosabb leletek adatait tartalmazza. Alsópáhok-Hévízdomb I. és II. lelőhelyek leletanyaga a Magyar Nemzeti Múzeum–NÖK nyilvántartásába került. Rövidítések: Á = átmérő, L = nyilvántartási szám, S = startszám, O = objektumszám, H = hosszúság, Sz = szélesség, V = vastagság, M = magasság. (A képeken a tárgyakat a katalógusban szereplő sorszámnak megfelelően számoztuk be.)

vége, a tűtartó U keresztmetszetű részével. H: 1,3 cm; gomb Á: 0,6 cm.

13. *Fibulatű* (4. kép 13). L: 00520, S: 0369, O: 266. Valószínűleg kéthurkú fibula tűje, a tű kör átmetszetű, a rugó laposra kalapált, téglalap keresztmetszetű. H: 6,0 cm; Á: 2,0 cm; rugó V: 0,58 cm.

14. *Fibulatű* (4. kép 14). L: 1425, S: 01023, O: 763. Fokozatosan elvékonyodó tű, négyzet keresztmetszetű, rugójából egy hurok maradt, görbült. H: 6,6 cm; Á: 0,24 cm.

15. *Csüngő/csőrtető* („Klapperblech”) (4. kép 15; 6. kép 15). L: 159, S: 51, O: 45. Két háromszög alakú bronzcsüngő-lemez, szélein trébelt pontsor, közepükön három trébelt pont díszíti. Egy karika fogja össze a két csüngőt és egy másik karikát is. H: 1,0 cm; 1,0 cm; Sz: 1,0 cm; 1,0 cm.

16. *Torques vagy fejpánt* (5. kép 16). L: 488, S: 74, O: 65. Kör átmetszetű bronzdrótból készült, összehajtott és deformálódott, egyik vége kis kúp alakú, a másik lapos és szélesedő formájúra kalapált; ez a vége azonban, ahol a két vég kapcsolódhatott egymáshoz, hiányos. Kiterített H: 46,2 cm; Á: 0,22 cm.

17. *Torques töredéke* (5. kép 17). L: 863, S: 903, O: 285. Öntött, kör átmetszetű, tordírozott testű, vége téglalap keresztmetszetűre kalapált és kétszeresen csavart spirálisban fejeződik be, testét kiegyenesítették. Deformálódott, jelenleg enyhe ívű, kb. háromnegyede hiányzik. H: 11,6 cm; Á: 0,29 cm.

18. *Tekercs (saltaleoni)* (5. kép 18). L: 197, S: 105, O: 98. Bronzdrótból tekercselt, rúd alakú spirál, kis átmérőjű, egyik helyen hibás. Gyöngyszemként, csüngőként vagy ruhadíszként használhatták. H: 1,9 cm; Á: 0,73 cm.

19. *Hajkarika* (5. kép 19). L: 844, S: 366, O: 268. Kör átmetszetű, ún. „szkíta” spirális hajkarika (U alakúra hajlított), végei hiányoznak, de egyik végén körbefutó árok nyoma látszik. H: 1,93 cm; Á: 0,39 cm.

20. *Tű* (5. kép 20). L: 65, S: 21, O: 19. Bronz, felső harmadában meghajlított, alsó fele kör átmetszetű, felül laposra (téglalap keresztmetszetűre) kalapált. Feje kiszélesedő, majd újra elkeskenyedő. H: 9,3 cm; Á: 0,1–0,25 cm; fej Sz: 0,6 cm.

21. *Nyílhegy* (5. kép 21). L: 548, S: 680, O: 147. Kisméretű, öntési hibás, háromszárnyú ún. „szkíta”, belső, kisméretű köpűje a szárnyakig ér. H: 1,6 cm; Sz.: 0,54 cm.

22. *Nyílhegy* (5. kép 22). L: 1557, S: 1094, O: szórvány. Háromszárnyú „szkíta”, belső köpűje a szárnyak végéig ér, egyik oldalán öntéshibás. H: 2,6 cm; Sz: 0,8 cm; köpű Á: 0,53 cm.

Alsópáhok-Hévízdomb II. lelőhely: 23.

23. *Nyílhegy* (5. kép 23). L: 684, S: 658, O: Hévízdomb II., 12. lelőhely, szórvány. Háromszárnyú „szkíta”, köpűje kissé tovább nyúlik a szárnyak végéhez képest, felső vége kissé megtört vonalú. H: 2,6 cm; Sz: 1,1 cm; köpű Á: 0,45 cm.

Alsópáhok-Hévízdomb I. lelőhely: 24–40.

24. *Tegez záró része* (5. kép 24). L: 0084, S: 0366, O: 268. Öntött bronzrúd, kívül gyöngyfűzér idomú, belül sima felületű. H: 5,0 cm; Á: 0,39 cm; 0,45 cm.

25. *Csontlemez* (5. kép 25). L: 01537, S: 0943, O: 781. Hosszú, állati bordából készült csontlemez két össze nem illő töredéke. Alul vízszintes, külső, kissé domború oldalának egyik felét ferde rácsminta díszíti, egyik széle rovátkolt, a másik simára csiszolt (csiszolódtott?). Valószínűleg a hímzésnél használhatták. H: 6,5 cm; 6,6 cm; Sz: 1,8–1,7 cm; 1,6 cm; V: 0,45 cm; 0,43 cm.

26. *Díszített csontnyél* (5. kép 26). L: 1625, S: 0021, O: 19. Hosszúakás, ívelt oldalú állati csőves csontból készült, teje lefűrészt és csiszolt. Másik fele és alsó része hiányzik, ahol egy ovális lyuk egy része látszik. Külső felületét pontkörös sorok díszítik. Valószínűleg lovaglőostor nyelének töredéke. H: 8,6 cm; Sz: 2,8–3,4 cm; Fv: 0,68 cm.

27. *Pecseítő (pintadera) töredéke* (6. kép 27). L: 10390.105.1., O: 98, a gödör Ny-i negyedéből. Csillámos homokkal soványított agyag, hátoldalán barna, mintázott felületén feketésbarna, törésfelületén vörösesbarna. Két, részben megmaradt oldala alapján alakja szögletes, de nem lehet eldönteni, még mintázata alapján sem, hogy négyzet vagy téglalap alakú volt-e. Pereme levágott, széle kissé elsimított. Mintázata pozitív, teljes felületét egymásba kapcsolódó horogkeresztek (szvasztika) alkotják, szabályos sorokban helyezkednek el. Közepétől a szélei felé kissé elvékonyodik. Hátoldala és pereme fényezett felületű, a mintázott kopottabb. H: 5,6 cm; Sz: 3,5 cm; V: 0,9–1,3 cm.

28. *Pecseítő (pintadera) töredéke* (6. kép 28). L: 10390.271.1., O: 295, az objektum DK-i részéből. Homokkal soványított agyag, mintázott felén barna, hátoldalán feketésbarna, törésfelületén fekete. Három oldala megmaradt, alakja eredetileg téglalap alakú volt, széle levágott, két oldalán kissé elsimították, rövidebb oldalán meghagyták az eredeti vágásfelületet. Mintázata két egymást erő sorban elhelyezkedő, mélyen karcolt, szögletes futókutya (meander) motívumból áll, amely a teljes felületet beborítja. Oldalai és az alja simított. H: 3,7 cm; Sz: 4,8 cm; V: 1,7 cm.

29. *Nyersanyag pálcák töredéke* (3. kép 29). L: 00071, S: 0021, O: 19. Kissé elkeskenyedő végű két négyzet keresztmetszetű, valószínűleg nyersanyag pálcák töredéke. Megégték, eredeti végeik nincsenek meg, felületük több helyen hólyagos a korrózió és az átégés miatt, a kalapálás miatt pedig egyenetlen, ami inkább az utóbbi funkciót valószínűsíti. H: 4,8 cm; 4,2 cm; Sz: 0,62–0,52 cm; 0,57–0,54 cm.

30. *Bronztöredék* (3. kép 30). L: 00168, S: 0051, O: 45. Öntött, kalapált, nagyjából téglalap keresztmetszetű lapos rúd kis töredéke. H: 2,4 cm; Sz: 0,68 cm; V: 0,33 cm.

31. *Bronztöredék* (3. kép 31). L: 00098, S: 0050, O: 45. Öntött, ovális keresztmetszetű, rúd alakú, egyik végén laposabb, és itt kis kitüremkedés van, mindkét vége törött, hiányos. H: 3,4 cm; Sz: 1,0–1,3 cm; V: 0,65 cm.

32. *Bronzpálca töredéke* (3. kép 32). L: 00271, S: 0092, O: 85. Téglalap keresztmetszetű öntött, kovácsolt pálca töredéke, mindkét vége letörött. H: 4,7 cm; Sz: 0,43 cm; V: 0,27 cm.

33. *Bronzolvadék*. L: 00162, S: 0051, O: 45. Hólyagos felületű, nagyjából téglalap alapú. H: 1,8 cm; Sz: 1,2 cm; V: 0,54 cm.

34. *Ólomtöredék*. L: 00492, S: 0071, O: 65. Hosszúkás, alakatlan ólomdarab, valószínűleg a bronz előállításához. H: 4,0 cm; Sz: 1,4 cm.

35. *Kés (5. kép 35)*. L: 00110, S: 0037, O: 34. Vas, kisméretű, ívelt hátú, egyélű pengével és kis, téglalap keresztmetszetű nyéltüskével. A penge hegye hiányzik. Rossz megtartású. H: 5,7 cm; penge Sz: 0,9 cm; tülke H: 1,5 cm.

36. *Kés (5. kép 36)*. L: 00153, S: 0051, O: 45. Vas, kisméretű, nyéltüskéje után a vállá enyhén ívelt, utána csaknem egyenes. H: 8,0 cm; Sz: 1,1 cm; V: 0,38 cm.

37. *Kés (5. kép 37)*. L: 00233, S: 0065, O: 59. Vas, kovácsolt, egyélű, ívelt hátú, kis nyéltüskével. H: 8,8 cm; Sz: 1,3 cm; V: 0,36 cm.

38. *Ár (5. kép 38)*. L: 00475, S: 0120, O: 114. Vas, hosszú, mindkét végén elhegyesedő négyzet keresztmetszetű, kovácsolt. H: 15,8 cm; V: 0,5 cm.

39. *Ár (5. kép 39)*. L: 00295, S: 0135, O: 159. Vas, kisméretű, mindkét végén elhegyesedő, négyzet keresztmetszetű, kovácsolt. H: 4,5 cm; V: 0,35 cm.

40. *Horog (5. kép 40)*. L: 00434, S: 0120, O: 114. Vas, horgászashoz használt nagyméretű horog, hajlított vége szakállas lehetett, a másik lapított. Szára kör átmetszetű. H: 4,6 cm; Sz: 2,0 cm; V: 0,28 cm.

41–42. *Pecsétlők (pintadera) (6. kép 41–42)*. A keszthelyi Balatoni Múzeum fotógyűjteményében eredetileg megvolt az a két üveglemez (L: 600–601), amelyeket a Keszthelyi-Apátdombról előkerült két agyagpecsétlőről készített Dornyai Béla még 1941-ben. Az üveglemezről az 1970-es évek elején kontakt pozitív másolatot készítettem. Az üveglemezeket középső vaskori pecsétlőről írt tanulmányának munkálatai során Kisfaludi Júlia már nem találta meg, csak a pozitív másolatokról tesz említést.¹²⁷ A hosszúkás, téglalap alakú pecsétlő rajzát korábban közölték,¹²⁸ a másikról azonban eddig csak szövegben tettek említést, anélkül, hogy mintázatát leírták volna.¹²⁹ Ezt a hiányt pótoljuk most a fotók közreadásával.

Leletek az Alsópáhok-Hévízdomb I. lelőhely 45. és 98. objektumából

A feltárási dokumentációban a két műhelyből az alább STR-számmal felsorolt leletek szerepelnek, amelyek mosatlanul, tisztítás nélkül kerültek nyilvántartásba, így meghatározásuk egyes esetekben bizonytalan.

45. objektum

ÉNy-i negyed. 146: kerámia (kézzel formált); 159: fém (bronzcsüngő); 160: fém (bronzfibula); 161: fém (bronz tütöredékek, 6 db); 162: fém (bronztárgy); 163: fém (vaskés töredéke); 164: kerámia (kézzel formált); 165: agyag (tapasztás); 166: állatcsont.

ÉK-i negyed. 147: fém („Y” alakú bronz ötvösszerszám); 148: fém (bronzcsat része?); 149: kő (öntőminta); 150: kő; 151: kő; 152: állatcsont.

DK-i negyed. 153: fém (ívelt hátú vaskés); 154: kerámia (kézzel formált); 155: kő; 156: patics; 157: állatcsont (agancs); 158: állatcsont.

DNy-i negyed. 167: fém (bronztű); 168: fém (bronztárgy); 169: fém (vastárgy); 170: fém (vaskorong); 171: kerámia (kézzel formált); 172: csiszolt kő; 173: kő; 174: állatcsont (vázcsont); 175: állatcsont (szarv); 176: állatcsont.

98. objektum

É-i negyed. 193: kerámia; 194: fenőkö; 195: állatcsont.

K-i negyed. 196: kerámia; 197: fém (bronzspirál); 198: fém (bronztű feje); 199: kő (öntőminta); 200: kő (ütőkő); 201: állatcsont.

D-i negyed. 202: kerámia; 203: állatcsont.

Ny-i negyed. 204: kerámia; 205: állatcsont; 206: állatcsont (vázcsont).

IRODALOM

BENDE LÍVIA

- 2003 Szkíta kori temető Algyőn (Cemetery from the Scythian Period at Algyő). In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2001 (Archaeological Investigations in Hungary 2001). Budapest, 63–78.

BÓKA GERGELY

- 2012 Preszkíta csontlemezek a Kárpát-medencében (Pre-scythian bone plaques in the Carpathian Basin). Ősrégészeti levelek/Prehistoric Newsletter 12. Budapest, 137–163.

BOŽIĆ, DRAGAN

- 2009 A Hallstatt grave containing a cuirass, excavated near Stična by the Duchess of Mecklenburg in 1913. The reliability of grave groups from the Mecklenburg Collection. Arheološki vestnik (Ljubljana) 60, 63–95.
- 2010 Zum Panzergrab von Stična und der Verlässlichkeit der Grabzusammenhänge in der Sammlung Mecklenburg. Acta Praehistorica et Archaeologica (Berlin) 42, 155–172.

BROSSEDER, URSULA

- 2004 Studien zur Ornamentik hallstattzeitlicher Keramik zwischen Rhönental und Karpatenbecken. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 106. Bonn.

¹²⁷ KISFALUDI 1997, 88, 19. jegyzet.

¹²⁸ SÁGI 1909, 350, 9. kép 2; MRT 1, 92, 15. tábla 1.a–b.

¹²⁹ KISFALUDI 1997, 88.

- BRUYAKO, IGOR
2014 Pintaderae of Early Iron Age between Carpathian Basin and Pontic. *Stratum plus*. Kishiniev.
- CHOCHOROWSKI, JAN
1998 Die Vekerzug-Kultur und ihre östlichen Beziehungen. In: *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Südosteuropa-Schriften 20. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 12.* München-Rahden/Westf., 473–491.
- CRÎȘAN, ION HORĂȚIU
1974 Siebenbürgen in der jüngeren Hallstattzeit (VI.–IV. Jh. v. u. Z.). In: *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa.* Bratislava, 101–124.
- DUSEK, MIKULAS
1966 Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. *Archaeologica Slovaca Fontes 6.* Bratislava.
- ELES MASI, PATRIZIA VON
1986 Le fibule dell' Italia settentrionale. *Prähistorische Bronzefunde XIV/5.* München.
- FEKETE, MÁRIA
1973 Der Hortfund von Kisravazd. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 25*, 341–358.
1983 Angaben zu Kontakten zwischen Italien und Transdanubien. *Savaria (Szombathely) 16*, 129–144.
1985 Adatok a koravaskori ötvösök és kereskedők tevékenységéhez (Beitrag zur Tätigkeit der früheisenzeitlichen Toreuten und Händler). *Archaeologiai Értesítő (Budapest) 112*, 68–91.
1986 Früheisenzeitliche Fibelherstellung in Transdanubien. *Beiträge zur Geschichte der Toreutik und des Handels. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 20*, 249–266.
1988 Késő-hallstattkori lakóház leletmentése Csöngén (Rettungsgrabung eines späthallstattzeitlichen Wohnhauses bei Csönge). *Savaria (Szombathely) 17–18*, 123–138.
- GÁL KRISZTIÁN–MOLNÁR ATTILA
2004 Sé-Doberdó. Az 1998-as és 2001-es ásatások vaskori leletanyaga (Hallstatt- und latènezeitliche Siedlungsreste aus Sé, Komitat Vas). *Savaria (Szombathely) 28*, 159–230.
- GÁTI CSILLA
2009 A szajki (Baranya megye) kora vaskori telep kulturális kapcsolatai (Cultural contacts of the Early Iron Age settlement at Szajk /Baranya County/). In: Ilon G. (szerk.): *ΜΟΜΩΣ VI. Őskoros kutatók VI. összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21.* Szombathely, 65–77.
- GRIEBL, MONIKA
2004 Die Siedlung von Göttlesbrunn, Niederösterreich. Rettungsgrabung im Zuge des Ostautobahnbaus (A4) im Jahre 1989. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 54.* Wien.
- Hatalmasok...
2001 Havassy Péter (szerk.): *Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora (Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene).* Gyulai Katalógusok 10. Gyula.
- HELLMUTH, ANJA
2006 Smolenice-Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die hallstattzeitlichen Siedlungen nördlich und südlich der mährische Pforte. *Slovenská Archeológia (Nitra) 54*, 191–208.
- HOLZER, VERONIKA–DEMSKI, GÜNTHER–CANEPPELE, ANITA–KÖHLER-SCHNEIDER, MARIANNE–BRUCKNER-HÖBLING, TANJA–TESCHLER-NICOLA, MARIA–MERKER, ANNA–REICHEL, MIRIAM–ROETZEL, REINHARD –WIMMER-FREY, INGEBORG–KLEIN, PETER–RABEDER, JULIA–STADLER, PETER–LAUERMANN, ERNST
2009 Roseldorf. Interdisziplinäre Forschungen zur größten keltischen Zentralsiedlung Österreichs. *Schriftenreihe der Forschung im Verbund 102.* Wien.
- HONTI SZILVIA–NÉMETH PÉTER GERGELY–SIKLÓSI ZSUZSANNA
2007 Balatonboglár–Berekre-dűlő és Balatonboglár–Borkombinát. In: Belényesy K.–Honti Sz.–Kiss V. (szerk.): *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között.* Budapest, 167–183.
- HORVÁTH LÁSZLÓ
2012 Kora vaskori település Letenyén (An Early Iron Age settlement at Letenye). *Zalai Múzeum (Zalaegerszeg) 20*, 111–158.
2014 Early Iron Age graves from Keszthely and its environs (Data publication) (Keszthely és környékének kora vaskori sírjai [Anyagközlés]). In: Heinrich-Tamáska, O.–Straub, P. (Hrsg.): *Menschen, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton. People, settlement and landscape on the lake Balaton over the Millennia. Castellum Pannonicum Pelsonense 4.* Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf., 63–97.
- HORVÁTH LÁSZLÓ–TOKAI ZITA MÁRIA–TÓTH GÁBOR
2012 Kora császárkori temető Alsópáhokon (Zala m.) (Rövid beszámoló) (Excavation report on an Early Empire period cemetery at Alsópáhok, Zala County). In: Kvassay J. (szerk.): *Évkönyv és jelentés a KÖSZ 2009. évi feltárásairól (Field Service for Cultural Heritage 2009 Yearbook and Review of Archaeological Investigations).* Budapest, 163–222.

HORVÁTH LÁSZLÓ ANDRÁS–HORVÁTH MIKLÓS ATTILA–TEREI GYÖRGY

- 2004 Budapest, XI. Kőérberek, Tóváros lakópark. In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2005 (Archaeological Investigations in Hungary 2005). Budapest, 207–208.

ILON, GÁBOR

- 1999 A Scythian pintadera from Sé. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (Budapest) 7–48.

JEREM, ERZSÉBET

- 1968 The Late Iron Age cemetery of Szentlőrinc. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest) 20, 159–208.
- 1971 Késő vaskori sírleletek Beremendről (Baranya megye) (The Late Iron Age cemetery finds of Beremend, County of Baranya). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (Pécs) 16, 69–90.
- 1981a Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien. *Symposium Steyr 1980*. Linz, 105–136.
- 1981b Südliche Beziehungen einiger hallstattzeitlicher Fundtypen Transdanubiens. In: *Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten. Referat des Symposiums in Novi Sad, 10. bis 13. September 1979. Materijali 19*. Novi Sad, 201–220.
- 1996 Zur Ethnogenese der Ostkelten – Späthallstatt- und frühlatènezeitliche Gräberfelder zwischen Traisental und Donau. In: Jerem, E.–Krenn-Leeb, A.–Neugebauer, J. W.–Urban, O. H. (Hrsg.): *Die Kelten in den Alpen an der Donau. Akten des Internationalen Symposiums St. Pölten, 14.–18. Oktober 1992*. Budapest–Wien, 91–110.
- 2003 A korai vaskor a Dunántúlon: a Hallstatt-kor. In: Visy Zs.–Nagy M. (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, 183–191.

JEREM ERZSÉBET–FACSAR GÉZA–KORDOS LÁSZLÓ–KROLOPP ENDRE–VÖRÖS ISTVÁN

- 1984 A Sopron-Krautackeren feltárt vaskori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata I. (The archaeological and environmental investigation of the Iron Age settlement discovered at Sopron-Krautacker). *Archaeologiai Értesítő* (Budapest) 111, 141–169.

KEMENCZEL, TIBOR

- 1986 Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. *Folia Archaeologica* (Budapest) 37, 117–136.
- 1994 Pfeilspitzen von Früh-Skythentyp aus Ostungarn. *Folia Archaeologica* (Budapest) 43, 79–99.
- 2004 Bemerkungen zu den Fibeln der Skythenzeit. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (Budapest) 79–103.
- 2009 Studien zu den Denkmälern der skythisch geprägten Alföld-Gruppe. *Inventaria Praehistorica Hungariae* 12. Budapest.
- 2010 Funde der skythisch geprägten Alföld-Gruppe in Transdanubien. *Folia Archaeologica* (Budapest) 54, 101–125.

KISFALUDI, JÚLIA

- 1997 Tonstempel und Knochenzylinder aus der mittleren Eisenzeit im Karpatenbecken. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (Budapest) 75–107.

KOVAČEVIĆ, SAŠA

- 2007 Karakteristični nalazi kasnohalštatskog naselja u Zbelavi kod Varaždina i fibula tipa Velem. *Characteristic Finds from Late Hallstatt Settlement at Zbelava near Varaždin and a Velem-type Fibula. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, 89–112.

KOZUBOVÁ, ANITA

- 2008 Kostené vakovité predmety z pohrebísk Vekerzugskej kultúry v severozápadnej časti Karpatske Kotliny (Zylindrische Knochengegenstände aus Gräberfeldern der Vekerzug-Kultur im Nordwestteil des Karpatenbeckens). *Zborník Slovenského národného múzea* (Bratislava) 102, 49–94.
- 2009 Diaľkové zbrane z pohrebísk vekerzugskej kultúry na juhozápadnom Slovensku (Fernwaffen aus Gräberfeldern der Vekerzug-Kultur in der Südwestslowakei). *Zborník Slovenského národného múzea* (Bratislava) 103, 65–130.
- 2011 Súčasti konských postrojov z lokalit vekerzugskej kultúry na juhozápadnom Slovensku (Časť I) (Bestandteile des Pferdegeschirrs aus den Fundstellen der Vekerzug-Kultur in der Südwestslowakei, Teil I). *Zborník Bratislava* 27, 69–100.
- 2013 Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. *Vyhodnotenie* (Die Gräberfelder der Vekerzug-Kultur in Chotín in der Südwestslowakei). *Dissertationes Archaeologicae Bratislavenses* 1. Bratislava.

KULCSÁR GABRIELLA

- 2007 Ordacsehi-Kis-töltés. In: Belényesy K.–Honti Sz.–Kiss V. (szerk.): *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Budapest, 185–195.

LAHARNAR, BOŠTJAN

- 2009 The Žerovnišček Iron Age hillfort near Bločice in the Notrajska region. *Arheološki vestnik* (Ljubljana) 60, 97–157.

LAUERMANN, ERNST

- 2010 Die latènezeitliche Siedlung von Michelstetten. Die Ausgrabungen des Niederösterreichischen Museums für Urgeschichte in den Jahren 1994–1999. Archäologische Forschungen in Niederösterreich 7. St. Pölten.

MARÓTI ÉVA

- 2001 Régészeti kutatások Törökbálint-Tóparkon. In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 1998 (Archaeological investigations in Hungary 1998). Budapest, 45–55.

METZNER-NEBELSICK, CAROLA

- 2002 Der „Thrako-Kimmerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien. Vorgeschichtliche Forschungen 23. Rahden/Westf.

MITHAY SÁNDOR

- 1970 A koroncói kora vaskori kunyhó (Die Hütte von Koroncó aus der jüngeren Eisenzeit). Arrabona (Győr) 12, 5–16.

MOLNÁR, ATTILA–FARKAS, CSILLA

- 2010 Hallstattzeitlicher Tonaltar aus Vát. Angaben zu den Kultgegenständen der Osthallstattkultur. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 61, 107–143.
2011 Hallstatt-kori település Vát-Bodon tábla lelőhelyen. Előzetes közlemény (Die hallstattzeitlichen Siedlungsreste von Vát-Bodon tábla. Ein Vorbericht). Savaria (Szombathely) 34, 43–66.

MOZSOLICS, AMÁLIA

- 1967 Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Budapest.
1973 Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi. Budapest.
1985 Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Budapest.

MRT 1

- 1966 Bakay Kornél–Kalicz Nándor–Sági Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és a tapolcai járás. Szerk.: Torma I. Budapest.

NAGY MARCELLA–SÜMEG PÁL–PERSAITS GERGŐ–GULYÁS SÁNDOR–TÖRŐCSIK TÜNDE

- 2012a Vaskori bronzkincs Ikervár határában. Megjegyzések a Hallstatt-kori kultuszélet rekonstruálásához a régészeti és természettudományos vizsgálatok tükrében (Eisenzeitlicher Bronzeschatzfund in der Nähe von Ikervár. Kommentare zu der Rekonstruktion des kultischen Lebens zur Hallstatt-Periode im Spiegel archäologischer und naturwissenschaftlicher Untersuchungen). Savaria (Szombathely) 35, 99–133.
2012b The Iron Age found at Ikervár (Vas County, Hungary) in the western region of the Carpathian Basin. A study in the reconstruction of the cultic life of the Hallstatt period in the light of archaeological and scientific analyses. In: Berecki, S. (ed.): Iron Age rites and rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureş, 7–9 October 2011. Târgu Mureş, 31–64.

NASCIMBENE, ALEXIA

- 2009 Le Alpi Orientali nell' età del ferro (VII–V. secolo a. C.). Collana „L'Album“ 15. Roma.

T. NÉMETH, GABRIELLA

- 1996 Angaben zur hallstattzeitlichen Topographie des südlichen Teils der Kleinen Tiefebene. In: Jerem, E.–Lippert, A. (Hrsg.): Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994. Archaeolingua 7. Budapest, 365–378.

NÉMETH PÉTER–TORMA ISTVÁN

- 1965 A romándi késő bronzkori raktárlelet (Der Depotfund von Románd, Kom. Veszprém, Bezirk Zirc, aus der Spätbronzezeit). Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém) 4, 59–90.

NÉMETH PÉTER GERGELY

- 2007 A Balaton déli partvidéke és a Dél-Dunántúl a vaskorban. In: Belényesi K.–Honti Sz.–Kiss V. (szerk.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Budapest, 35–40.

PAULI, LUDWIG

- 1975 Keltischer Volksglaube. Amulette und Sonderbestattungen am Dürrnberg bei Hallein und im eisenzeitlichen Mitteleuropa. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 28. München.

PREINFALK, ANNA

- 2012 Die hallstattzeitliche Siedlung von Michelstetten. Archäologische Forschungen in Niederösterreich 10. St. Pölten.

REBAY, KATHARINA C.

- 2006 Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Statzendorf, Niederösterreich. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 135. Bonn.

ROMSAUER, PETER

- 1996 Bemerkungen zur Späthallstattzeit im Nordostalpenraum. In: Jerem, E.-Lippert, A. (Hrsg.): Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994. *Archaeolingua* 7. Budapest, 431–444.

SÁGL, JÁNOS

- 1909 Őstelep a Balaton partján. *Archaeologiai Értesítő* (Budapest) 29, 342–354.

SCHOLTZ, RÓBERT

- 2012 Scythian Age Burials at Tiszalök. In: Berecki, S. (ed.): *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 7–9. October 2011. Biblioteca Musei Marisiensis, Seria Archaeologica V. Târgu Mureș, 77–100.*

SCHWELLNUS, FRANKA

- 2009 Die Späthallstatt- bis Frühlatènezeit im Ödenburger Becken – Befund I der Siedlung Sopron-Krautacker/ Ungarn. In: Trebsche, P. et al. (Hrsg.): *Architektur: Interpretation und Rekonstruktion. Beiträge zur Sitzung der AG Eisenzeit während des 6. Deutschen Archäologie-Kongresses in Mannheim 2008. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas* 55. Langenweißbach, 245–261.
- 2010 Pintadere: Überblick über die Fundgruppe der Tonstempel ausgehend von zwei Funden aus Sopron-Krautacker (Westungarn). *Archäologisches Korrespondenzblatt* (Mainz) 40, 207–226.
- 2011 Die Siedlung von Sopron-Krautacker (Westungarn) in der späten Hallstatt- und frühen Latènezeit. *Archäologisches Korrespondenzblatt* (Mainz) 41, 359–373.

SZABÓ GÉZA–FEKETE MÁRIA

- 2011 Janus-szobor Pannoniából, a kora vaskori Regöly-csoport lelőhelyéről. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* (Szekszárd) 33, 15–105.

TECCO HVALA, SNEŽA

- 2012 Magdalenska gora. Družbena struktúra in grobni rituali železnodobne skupnosti (Social structure and burial rites of the Iron Age community). *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 26. Ljubljana.
- 2014 Kačaste fibule z območja Slovenije (Serpentine fibulae from Slovenia). *Arheološki vestnik* (Ljubljana) 65, 123–186.

TEREI GYÖRGY–HORVÁTH LÁSZLÓ ANDRÁS–KOROM ANITA–SZILAS GÁBOR

- 2005 Budapest, XI. Kőérberék, Tóváros lakópark. In: Kisfaludi J. (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2004* (Archaeological investigations in Hungary 2004). Budapest, 196–197.

TERŽAN, BIBA

- 1974 Halštatske gomile iz Brusnic na Dolejnskem (Die hallstattzeitlichen Grabhügel aus Brusnice bei Novo mesto). *Varia Archaeologica* 1. Posavski Muzej Brežice, Brežice, 31–66.
- 1990 Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem (The Early Iron Age in Slovenian Styria). Ljubljana.
- 1998 Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes. In: *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Südosteuropa-Schriften* 20. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 12. München-Rahden/Westf., 511–560.
- 2010 Stična-Skizzen. In: Gabrovec, S.–Teržan, B. et al.: *Stična II/2. Gomile starejše železne dobe. Razprave* (Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Studien). *Katalogi in Monografije* 38. Ljubljana, 189–325.
- 2012 Musterbild auf Knochen – Ein Element der Identität der früheisenzeitlichen Füzesabony-Mezőcsát-Kulturgruppe. In: Blajer, W. (ed.): *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*. Krakow, 215–227.

TOKAI ZITA MÁRIA

- 2012 Alsópáhok-Hévízdomb I.; Alsópáhok-Hévízdomb II. In: Kvassay J. (szerk.): *Évkönyv és jelentés a KÖSZ 2009. évi feltárásairól*. (Field Service for Cultural Heritage 2009 Yearbook and Review of Archaeological Investigations). Budapest, 23–25.

VASILIEV, VALENTIN

- 1980 *Sciții agatîrși pe teritoriul României*. Cluj-Napoca.

WARNEKE, THILO F.

- 1999 Hallstatt- und frühlatènezeitlicher Anhängererschmuck. *Internationale Archäologie* 50. Rahden/Westf.

WOLLÁK, KATALIN

- 1979 Hallstattkori leletek a Pilismarót-Szobi révi terepfeltárásból. *Dunai Régészeti Közlemények* (Budapest) 1, 49–56.

MIDDLE IRON AGE MOULDS FROM ALSÓPÁHOK

LÁSZLÓ HORVÁTH

The goal of the study is the publication of two rare and remarkable Middle Iron Age finds, namely the two moulds brought to light at the settlement investigated at Alsópáhok, together with a more detailed description and assessment of the settlement and its other major finds with a dating value. The next important step in the assessment of the site will be the evaluation of the pottery.

About one-half of a Middle Iron Age open settlement was uncovered at Alsópáhok during the salvage excavation preceding the construction of the Hévíz bypass of Road 76; a roughly 14,000 m² large area was investigated (Fig. 1). The archaeological excavation was directed by Zita Mária Tokai of the Regional Centre II (Szombathely) of the Field Service for Cultural Heritage. The northern part of the investigated area was excavated between March 25 and July 28, 2009, while its southern part in the second half of 2009 and in 2010. I participated in the fieldwork as a consultant.

The remains of several periods were brought to light on the site lying along the former shoreline of Lake Balaton: a scatter of Neolithic, Middle Copper Age and Late Bronze Age features, and more intensive settlement remains of the Middle Iron Age, the early and late Roman Age, and the late Migration period. The 110 features that could be securely assigned to the Middle Iron Age formed clusters, with each cluster made up of buildings with different functions. The various features and their finds indicated that in addition to agriculture and animal husbandry, the settlement's occupants were also engaged in various craft activities such as spinning and weaving, and that bronze metallurgy too played an important role.

We now have conclusive evidence that bronzesmiths were active not only in the fortified hillforts, but also in the open lowland settlements (Fig. 7.2). One of the two moulds was a semi-finished piece carved from local Upper Pannonian sandstone (Fig. 2). The moulds were used for casting bronze buttons/loop buttons and small bow brooches of the type widespread in Transdanubia. Several finds associated with bronzeworking (moulds, the model of a brooch bow, bronze bars and rods) are shown in Figs 3 and 6. Finds reflecting bronze metallurgy have been found at two other sites in the Keszthely micro-region (Keszthely-Apátdomb and Keszthely-Fenekpuszta), both of which were similar open settlements. The relative abundance of metal finds (Fig. 4) date the settlement to the later 6th century BC (Ha D2). The 5th century artefacts of the next phase, the Certosa horizon, do not occur among the finds, making the assessment of the pottery finds even more crucial because the ceramic assemblage comes from a well-datable settlement and can thus contribute to the period's detailed pottery typology. The import finds include serpent brooches (*Schlangenfibel*) from the south-eastern Alpine region (Fig. 4.8–10; Fig. 6.8; Fig. 7.2), and various Scythian artefacts from the Hungarian Plain and Transylvania (Fig. 5, with the exception of nos 35–38). Regarding the latter, it is possible that these artefacts reached the shore of Lake Balaton not only through cultural and trade contacts, but also through the settlement of smaller population groups, which mingled with the local Hallstatt population under peaceful circumstances. However, this latter issue can only be resolved through the excavation of the settlement's burial ground.